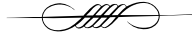

MARCUS TULLIUS CICERO

Titus Annius Milo védelmében¹*Fordította és jegyzetekkel ellátta Nótári Tamás*

I. (1) Noha attól tartok, bírák, hogy szégyenteljes, hogy egy hős férfi védelmében félve kezdjek beszélni,² és legkevésbé sem helyénvaló, hogy magát az állam sorsa jobban aggasztja T. Anniust, mint a sajátja, én azonban nem tudok ezen ügyszökhöz kellően emelkedett lélekkel viszonyulni – eme szokatlan jellegű bíráskodás szorongással tölt el, hiszen bármerre is fordítsam tekintetemet, hiába keresem a régi *forumi* hagyományokat és a bíráskodás ősi rendjét. (2) Ugyanis – a szokástól eltérően – nem a polgárok gyűrűje öleli körül ülésedet, nem a szokott sokaság

tolong körülöttünk, azon őrségek, amelyeket minden templom előtt láttok – noha ezeket erőszak elhárítására állítottak fel, mégis olyan hatást keltenek, hogy mind a *forumon*, mind a törvényszék előtt, ha hasznos és szükséges, hogy az őrség oltalma vett körül, valamiképpen félelemmel szabadulunk meg félelmünktől. Ha úgy gondolnám, hogy Milo ellen állították fel őket, meghajolnék a körülmények előtt, bírák, mert nem hinném, hogy ilyen nagy fegyveres erő mellett helye volna a szónoklásnak. Bátorít, és megerősít azonban a bölcs és igazságos Cn. Pompeius

döntése, hiszen nem tartaná összegegyeztethetőnek sem igazságérzetével, hogy egy bírói ítélet alatt álló vádlottat kiszolgáltasson a katonák fegyverének, sem bölcsességével, hogy állami tekintéllyel fegyverezze fel a felbőszített tömeget. (3) Ezért e *centuriók* és csapatok nem veszedelmünk, hanem védelmünk hírnökei, nemcsak megnyugtатnak, hanem bizakodásra buzdítanak, védőbeszédem számára pedig nemcsak segítségéről, hanem a csendről is gondoskodnak. A tömeg többi része pedig, azaz a polgárság, teljességgel a mi pártunkon áll: mindnyájan – bárhol láthatjátok őket, ahonnan a *forum*nak akár csak egy kis darabjára is rá lehet látni – ezen eljárás végkifejletét várják Milo bátorsága mellett állnak, és meg vannak győződve arról, hogy itt ma értük, gyermekeikért, hazájukért és vagyonukért harcolok.

II. Egyetlen emberfajta viseltetik ellenségesen és ádázul velünk szemben; az, akiket felbátorítottak P. Clodius rablásai, gyűjtőgatásai és nyilvánosan elkövetett gáztettei, akiket a tegnapi népgyűlésen arra uszítottak, hogy rátok erőszakolják, miként ítélkeztek. Éppen az ő kiabálásuknak, még ha mindjárt fel is hangzik, kell arra figyelmeztetnie beneteket, hogy megőrizzék azt a polgárt, aki a ti érdeketeket szem előtt tartva mindig is semmibe vette sem ezen emberfajtaival, sem rettenetes hangoskodásával. (4) Ezért hát, bírák, bátorság, s szabaduljatok meg félelmeitektől, ha van bennetek. Mert ha bármikor is hatalmatokban állt, hogy derék és bátor férfiak, érdemdús polgárok felett ítélkeztek, ha a legjelesebb rendekből³ kiválasztott férfiaknak bármikor is lehetőségük nyílt rá, hogy a bátor és derék polgárok iránti rokonszenvüket – amit tekintetük és beszédük mindig nyilvánvalóvá tett – tetteikben és, ítéletükben is világossá tegyék, akkor most valóban hatalmatok van dönteni afelől, hogy mi, akik mindig is tiszteletben tartottuk tekintélyeteket, örökké nyomorult gyászban élünk-e, vagy pedig általatok, becsületek,

erényetek és bölcsességeitek által végre megszabaduljunk a gyalázatos polgárok hosszas zaklatásaitól. (5) Lehet-e mondani, vagy el lehet-e képzelni kettőnk számára aggasztóbb, keservesebb és gyötrőbb lehetőséget,⁴ bírák, mint hogy – ámbár a legfőbb jutalom reményében merültünk bele a közéletbe – mégsem menekülhetünk a legkegyetlenebb büntetések rémétől? Ugyanis mindig úgy véltem, hogy Milónak is fel kell vállalnia azon viharokat és veszélyeket, amelyek a népgyűlések hullámai között érik, mivel mindig is a derék polgárok oldalán állt a gazokkal szemben;⁵ a bíróságon pedig, és azon tanácsban, ahol az összes rend legjelesebb tagjai ítéleznek, sosem hittem, hogy Milo ellenségeinek a legkisebb reményük is legyen, nemcsak arra, hogy életét elragadják tőle, de még arra sem, hogy remek férfiak segítségével dicsőségét megtépázzák. (6) Azonban a vádakot ebben az ügyben megcáfolandó nem veszem tekintetbe T. Annius tribunusi működését s az államért véghezvitt összes tetteit. Ha saját szemetekkel nem veszitek észre, hogy Milónak Clodius állított csapdát, akkor nem fogok azért könyörögni, hogy számos jeles, a közéletben szerzett érdem fejében bocsásátok meg nekünk e bűnt, s azt sem fogom követelni, hogy ha hasznotok is származik P. Clodius halálából, azt inkább Milo bátorságának, s ne a római nép szerencséjének tudjátok be.⁶ Ha azonban e csapdák napnál világosabbak, akkor könyörögök és esedezem hozzátok, bírák, hogy ha mindent el is veszítettünk, legalább arra legyen lehetőségem, hogy ellenfeleink elvetemültsége és fegyverei ellen életét büntetlenül védhessem.⁷

III. (7) Azonban mielőtt beszédemnek azon részére rátérnék, mely vizsgálat lényegét érinti, szerintem azon vádakot kell eloszlatnom, amelyeket ellenfeleink gyakor-ta a *senatus*ban, a gonoszok a népgyűlésen, nemrégén pedig a vádlók hoznak fel, hogy az ügyet, amelyben ítéletet kell hoznotok, világosan, minden tévedés kizárásával lássá-

tok.⁸ Azt állítják, hogy az isteni törvény tiltja, hogy a nap világát lássa, aki beismeri, embert ölt. De melyik városban és milyen rettentően ostoba emberek ragaszkodnak ehhez? Nem egyebütt, mint ahol a főbenjáró ügyek sorát a bátor M. Horatius pere nyitotta meg, akit még nem a szabad államban, de mégis a római népgyűlés mentett fel, noha bevallotta, hogy hűgát saját kezével ölte meg!⁹ (8) Akad bárki is, aki nem tudja, hogy amikor gyilkosság miatt folyik vizsgálat, vagy teljességgel tagadni szokták a tettet, vagy pedig azzal védik, hogy igazoltan és jogszerűen történt? Vagy azt gondoljátok, hogy P. Africanus örült volt, amikor C. Carbo néptribunusnak a népgyűlésen feltett lázító kérdésére, hogy mi a véleménye Ti. Gracchus haláláról, azt válaszolta: szerinte jogosan ölték meg!¹⁰ És nem tarthatnák teljességgel ártatlannak sem Servilius Ahalát,¹¹ sem P. Nasicát, sem L. Opimiust,¹² sem C. Mariust,¹³ sem a *consulságom* idején döntő *senatust*, ha a bűnös polgárokat megölni jogellenes volna!¹⁴ Továbbá a tudós férfiak nem ok nélkül hagyták az utókorra, bírák, azon költött történeteket, amelyben valaki anyja megölésével apjáért állt bosszút, minthogy az emberi szavazatok megoszlottak, azért azt az embert nem is akármelyik isten, hanem a bölcsesség istennőjének szavazata mentette fel!

(9) Ha még a tizenkéttáblás törvény úgy rendelkezik, hogy az éjszaka besurruló tolvajt minden körülmények büntetlenül meg lehet megölni, nappal azonban csak abban az esetben, ha a tolvaj fegyverrel védekezik¹⁵ – akkor ki követelne mindenképpen büntetést, ha látja, hogy olykor maguk a törvények adnak kezünkbe kardot az emberöléshez? IV. Ha tehát van olyan körülmény, mely jogossá teszi az emberölést – és sok ilyen van –, akkor az, amikor erőszakos támadást hárítanunk el erőszakkal, bizonyosan jogossá, mi több, szükségszerűvé teszi. Mikor C. Marius seeregében egy katonán a katonai tribunus – a hadvezér egyik rokona – erőszakot követett

el, az szúrta le, akivel erőszakoskodott; a derék ifjú ezzel inkább vállalta a veszedelmet, mintsem hogy a gyalázatot eltűrje. Ama kiváló férfiú meg is mentette őt e veszedelemtől, hiszen nem követett el büntetett. (10) Útonállót vagy rablót pedig hogyan ölhetünk meg jogellenesen? Mire való kíséretünk, mire valók kardjaink? Hiszen nyilván nem is viselhetnénk őket, ha minden körülmények között tilos volna használatuk. Létezik tehát, bírák, olyan – nem írott, hanem velünk született – törvény, amelyet nem tanultunk, örököltünk vagy olvastunk, hanem magából a természetből vettünk, merítettünk és ittuk magunkba; nem oktattak vagy tanítottak rá, hanem hozzáidomultunk és áthatott bennünket.¹⁶ Eszerint ha az orgyilkos, a támadó, a rabló vagy az ellenség fegyverrel tör az életünkre, akkor minden eszközt igénybe vehetünk életünk védelmében.

(11) Hiszen a fegyverek között hallgatnak a törvények, és nem kívánják azt, hogy várjuk ki döntésüket, ugyanis azt, aki várni akarna, hamarabb szenvedne jogtalanul büntetést, mint nyerne jogos elégtételt. Ugyanakkor igen bölcsen és mintegy hallgatólagosan maga a törvény is feljogosít az önvédelemre, amikor nem csupán az emberölést tiltja, hanem az ölési szándékkal történő fegyverviselést is,¹⁷ ezért tehát nem a fegyverviselést magát, hanem annak okát vizsgálva így ítél: aki a fegyvert önvédelemből használta, az nem gyilkos szándékkal hordott magánál fegyvert. Ez maradjon tehát, bírák, az egész ügyre nézve érvényben, ugyanis biztos vagyok benne, hogy védőbeszédem bebizonyítja számotokra is, ha emlékezetetekben tartjátok, amit sohasem merülhet feledésbe: nevezetesen hogy az orgyilkos joggal megölhető.

V. (12) Most pedig az követezik, amit Milo ellenségei gyakran mondogatnak, hogy a szenátus azon véres összecsapást, melyben P. Clodiust megölték, államellenesnek ítélte. Azt azonban a szenátus nem csupán szavaza-

tával, hanem egész hozzáállásával jóváhagyta. Hiszen hányszor tárgyaltuk már a szenátusban ezt az ügyet, és e rendnek minden tagja nyíltan és világosan kifejezte egyetértését! Akadtak egyáltalán akár a legnagyobb számú ülésen négy, vagy összesen talán öt ember, aki Milo ügyét nem helyeselték? Ezt bizonyítják e megperzelődött néptribunus elhaló szavatai is,¹⁸ amelyekben nap mint nap gyűlölködve kárhoztatta hatalmamat, s azt mondogatta, hogy a szenátus nem saját meggyőződésének, hanem az én akaratomnak megfelelően határoz. Ha ezt egyáltalában hatalomnak kell nevezniünk, nem pedig inkább az államügyek kapcsán szerzett érdemeimmel elért egyszerű befolyásnak, vagy a derék polgárok szemében fáradozásaimmal nyert tekintélynek – nevezzük azonban hatalomnak, csak a derék polgárok javára éljek vele a gazemberek örűlségével szemben! (13) Mindazonáltal e tárgyban, noha egyáltalában nem törvénytelen, a szenátus sohasem tartott szükségesnek vizsgálatot elrendelni, hiszen voltak törvényeink és törvényszékeink mind a gyilkosság, mind az erőszakos bűncselekmények elbírálására,¹⁹ ám P. Clodius halála a szenátusban nem keltett olyan fájdalmat és gyászt, hogy újfajta törvényszéket állítsanak fel. Hiszen akinek gyalázatos fajtalansága miatt a szenátustól elvették azon hatalmat, eljárást indítson, ki gondolná, hogy ugyanazon ember halála miatt a szenátus új eljárási rendet akart volna bevezetni?²⁰

Akkor azonban miért nyilvánította a szenátus államellenes cselekménynek a *curia* felgyújtását, M. Lepidus házának ostrom alá vételét, s éppen e gyilkosságot is?²¹ Mert egy szabad államban, polgárok között minden erőszakos cselekmény az állam ellen irányul. (14) Hiszen az ilyesféle, az erőszakkal szembeni önvédelem nem kívánatos, azonban gyakorta szükséges. Sebet ütött az államon azon nap, amikor Ti. Gracchust megölték, vagy amikor Gaiust, vagy amikor Saturninus

fegyveres lázadását elfojtották, annak ellenére, hogy mindez az állam javát szolgálta. VI. Úgy döntöttem tehát – mivel tény, hogy a Via Appián gyilkosság történt –, hogy aki védekezett, nem követett el államellenes cselekményt; mivel azonban az esetet erőszak és orvtámadás kísérte, a bűntényt fenntartottam a bírósági eljárás számára, és a tény felett rosszallásomat fejeztem ki. Mert ha az az örült néptribunus engedi, hogy a szenátus határozatát keresztülvigyék, akkor most nem tarthatnánk rendkívüli eljárást. A határozat kimondta, hogy az eljárást a régi törvényeknek megfelelően folytassák le, azonban soron kívül. A szavazás több részletben történt, egy jelentéktelen személy javaslatára²² – hiszen nem szükséges mindenki bűneit nyilvánosságra hoznom –, a szenátusi határozat második részének keresztülvitele ekképpen egy fizetett vétó miatt fulladt kudarcba.²³

(15) Hiszen Cn. Pompeius indítványában már ítelt mind az ügyről, mind az eljárásról, amikor javaslatot terjesztett elő a Via Appián történt gyilkosságról, amelynek áldozata P. Clodius volt! Hogy miről szolt a javaslat? Nyilvánvalóan arról, hogy vizsgálatot indítsanak. Hogy mit kell kivizsgálni? Hogyan elkövezték-e? Ez vitán felül áll. Ki? Nyilvánvaló. Szerint a beismerő vallomás ellenére is van alap a védekezésre! Hiszen ha úgy gondolta volna, hogy aki már beismerő vallomást tett, azt nem lehet többé felmenteni, vallomásunk alapján azonban sem a vizsgálatot nem rendeli el, sem nektek nem ad lehetőséget arra, hogy ezen életmentő, vagy azon zord betűvel ítélkezzetek.²⁴ Szerintem azonban Cn. Pompeius nemhogy nem ítélte el határozottan Milót, hanem arról is nyilatkozott, hogy az ítékezés során mire legyetek tekintettel. Ugyanis aki a vallomást nem sújtotta büntetéssel, hanem helyt adott a védekezésnek, annak véleménye szerint, hogy a gyilkosság okát, nem pedig tényét kell feltárni. (16) Arról azonban nyilván ő maga

nyilatkozik majd, hogy azzal, amit önként tett, P. Clodiusnak, vagy a körülményeknek akart-e szívességet tenni.

VII. Otthonában kiemelkedően tekintélyes férfiú volt, a szenátus harcos védője, akkoriban szinte patrónusa, bíránk, a bátor M. Cato nagybátyja, M. Drusus néptribunus, akit megöltek. Halála kapcsán a népgyűlés nem hozott határozatot, és a szenátus sem rendel el vizsgálatot.²⁵ Atyáinktól megtudhattuk, micsoda gyászba borult e város, amikor házában, éjszaka, álmában kegyetlenül meggyilkolták P. Africanust.²⁶ Ki nem sóhajtott fel akkor bánatosan, kit nem járt át égető fájdalom? Hiszen – ha lehetséges volna – mindnyájan szerették volna, hogy halhatatlan legyen, és még arra sem számítottak, hogy a szükség rendelése szerint meghal. Vizsgálatot rendeltek el ugyanakkor Africanus halála miatt? Nem. Miért? (17) Mert egy híres ember meggyilkolása ugyanolyan súlyú bűntett, mint egy ismeretlené. Bármekkora különbség legyen is legnagyobb és a legjelentéktelenebb emberek méltósága között életükben, ha gyilkosság áldozatai lesznek, ugyanazon büntetések és törvények vonatkoznak rájuk. Ha ugyan a gyilkos tette nem minősül súlyosabban, ha egy *consuli* hivatal viselt szenátort öl meg, mint ha egy közönséges ember. P. Clodius megölése sem súlyosabb bűntett csak azért, mert ősei emlékműveinek közelében történt – ugyanis ezt gyakran mondogatják –, mintha Appius Caecus²⁷ nem a nép számára építette volna azon utat, hanem ott hogy utódai büntetlenül garázdálkodhassanak!

(18) Így hát amikor a Via Appián P. Clodius a tekintélyes római lovagot, M. Papirius megölte,²⁸ azon gaztettet nem kellett úgy büntetni, mert egy nemes ember úgyszólván saját emlékműveinél ölt meg egy római lovagot – most azonban a Via Appiára micsoda tragédiákat költenek! Midőn egy tiszt és ártatlan ember vére áztatta: hallgattak; most, hogy egy útonálló gyilkos

vére mocskolja be, folyvást róla beszélnek! De minek emlegetem fel mindezt? P. Clodius egyik rabszolgáját Castor templomában fogták el, akit azért rejtett el ott, hogy Cn. Pompeiust meggyilkolja.²⁹ Amikor a tört kezéből kicsavarták, ezt beismerte. Ezt követően Pompeius távol maradt a *forumról*, távol maradt a szenátusból, távol maradt a nyilvánosságtól; kapuja és falai, nem pedig a törvények és az igazságszolgáltatás védelme mögé zárkózott.³⁰ (19) Sor került törvényjavaslatra vagy különleges vizsgálat elrendelésére? Pedig ha ügy, személy és körülmények valaha is méltók lettek volna minderre, akkor abban az esetben a legteljesebb mértékben. A leselkedő orgyilkost a *forumon* rejtették el, a szenátus bejáratában; azon ember életére törtek, akinek az életétől az állam sorsa függött, és olyan közéleti viszonyok közepette, hogy ha az egy ember meghal, nemcsak ezen állam, hanem az összes nemzet is belepusztul. Talán azonban azért nem volt büntetendő, mert nem került végrehajtásra – mintha a törvények csak az emberi cselekedetek, és nem szándékaira vonatkoznának. Bizonyosan kevésbé volt felháborító, mivel nem nyert befejezést, azonban semmivel sem kellett enyhébben büntetni. (20) Hányszor menekültem meg magam is, bírák, P. Clodius fegyverei és vérengzése elől! S ha a magam vagy az állam szerencséje nem ment meg ezektől, ki indítványozott volna halálom ügyében vizsgálatot?

VIII. Azonban balgák vagyunk, hogy egy Drusust, egy Africanust, Pompeiust és magunkat állítjuk egy sorba P. Clodiusszal. Azokat el lehetett viselni, P. Clodius halálát azonban senki sem nézheti nyugodtan. Gyászol a szenátus, kesereg a lovagrend, az egész város le van sújtva, a városok gyászt viseletek, a kolóniák sírtak, a falvak is érzik e jó szándékú, derék és szelíd polgár vesztét.

(21) Ez nem volt ok, bírák, nyilvánvalóan nem, hogy Pompeius vizsgálat javaslatával álljon elő; e bölcs, emelkedett és

isteni lelkületű ember azonban sok mindenre ügyelt: Clodius az ellensége volt, Milo pedig a barátja – ha a közös öröm közepette ő is örvendezik, tartania kellett attól, hogy a kiengesztelődés őszinte voltát csökkenti.³¹ Ezen kívül sok minden egyébre is ügyelt, leginkább arra, hogy ő bármilyen kemény javaslatot tegyen is, ti mégis határozottan fogtok ítélni. Így választotta ki a legjelesebb rendek legragyogóbb tagjait, és – ahogy egyesek állítják – a megválasztandó bírák közül barátaimat sem zárta ki. Erre ezen igazságos férfinak nem is gondolt, hiszen a derék férfiak kiválasztása során ezt, még ha akarja, akkor sem tehette volna meg. Befolyásom ugyanis nem korlátozódik barátaimra, s ez nem is lehet olyan kiterjedt, mivel nem sok emberrel állhatunk napi kapcsolatban; ha némi befolyással mégis rendelkezem, az onnan ered, hogy közéleti tevékenységem során derék emberekkel kerültem kapcsolatba. Amikor ő ezek közül is a legderékabakat választotta ki – úgy vélte, hogy ezzel tartozik az iránta fennálló bizalomnak –, akkor csak híveim közül választhatott. (22) Amikor pedig ahhoz ragaszkodott, hogy te, L. Domitius, vezesd e vizsgálatot, akkor is kizárólag az igazságosság, a méltóság, az emberség és a becsület vezette. Azt javasolta, hogy az elnöknek szükségképp egy hajdani *consul*nak kell lennie, úgy hiszem, azért, mert úgy vélte, hogy vezetőhöz illő feladat mind a felelőtlen tömeggel, mind a gazemberek elvetemültségével szembeszállni. Az egykori *consul*ok közül téged választott ki, ugyanis ifjúkorodtól fogva meggyőző bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy mennyire megveted a néppártiak örültségét.³²

IX. (23) Ezért hát, bírák – hogy rátérjünk a vádpontok lényegére –, minthogy nem a beismerő vallomás nem szokatlan dolog, minthogy ügyünkben a szenátus sem ítélt másképp, mint ahogy kívántuk, s minthogy maga a javaslattévő is úgy akarta, hogy amennyiben nincs is véleménykülönbség

ténykérdésben, a jogkérdés mégis kerüljön megvitatásra, mi több, kijelölte a bírákat és egy olyan elnököt, aki igazságosan és bölcsen vezeti majd a tárgyalást, akkor, bírák, csak azt kell megvizsgálnotok, hogy melyikük állított csapdát a másiknak.³³ Hogy a bizonyítékok alapján ezt könnyebben át tudjátok tekinteni, röviden vázolom a tényállást, benneteket pedig arra kérek, hogy gondosan figyeljete. (24) P. Clodius, miután eldöntötte, hogy *praetor*ként mindenféle gazsággal teszi tönkre az államot, látta azonban, hogy az előző évi népgyűlések időben úgy elhúzódtak, hogy csak néhány hónapon át viselhetette volna a *praetori* hivatalt, mivel azt nem a tisztségek egyik fokának tekintette, mint mások, hanem egyrészt el akarta kerülni, hogy az egyedülállóan kiváló L. Paullus legyen a hivataltársa, másrészt pedig egy teljes esztendő kellett neki, hogy szétzilálja az államot, ezért hirtelen lemondott az évi hivataláról, és átvitte a következő évre, nem valamilyen vallási okból, hanem hogy – amint kijelentette – egy teljes kerek esztendeig viselhesse a *praetorságot*: hogy az államot felforgathassa.³⁴ (25) Eszébe jutott azonban, hogy *praetorsága* béna és erőtlen lesz Milo *consulsága* esetén; valamint látta, hogy a római nép teljes egyetértésével jut majd *consulságra*. Csatlakozott a többi jelölt-höz, azonban úgy, hogy pályázásukat akartuk ellenére önhatalmúlag irányítja, s hogy – ahogy mondogatta – az egész népgyűlést a vállára veszi. Összehívta a szavazókerületeket, belevetette magát a küzdelembe, és elvetemült polgárok összeválogatásával egy új Collina-kerületet hozott létre.³⁵

De minél nagyobb zavart keltett, a másiknak napról napra erősödött a helyzete. Amikor ez a minden gazságra elszánt gazember rájött, hogy adáz ellensége, e bátor férfiú biztosan *consul* lesz, amit nemcsak a szóbeszédből, hanem a római nép szavazataiból is észlelt, nyíltan fellépett, és nyíltan hangoztatni kezdte, hogy Milót meg kell gyilkolni.³⁶

(26) Bárdolatlan, barbár rabszolgákat hozott az Appenninekből, akikkel végigdúlatta az állami erdőket, és zaklatta Etruriát. Láttátok, hiszen egyáltalán nem csinált belőle titkot. Fennhangon hirdette ugyanis: a *consulságtól* ugyan nem foszthatja meg Milót, de életétől igen! Ezt gyakran kijelentette a szenátusban, elmondta a népgyűlésen, sőt a bátor M. Favoniusnak, aki megkérdezte tőle, hogy miben reménykedik, amíg Milo életben van, azt felelte: három, legfeljebb négy nap múlva meg fog halni. E kijelentéséről Favonius azonnal jelentést tett M. Catónak.³⁷

X. (27) Eközben mivel Clodius tudta – hiszen könnyen megtudhatta a Lanuvium lakosaitól –, hogy Milónak évenként esedékes, hivatalból kötelező küldetése miatt január huszadikán kell útra kelnie Lanuviumba, hogy egy *flament* kinevezzen, ugyanis felügyelői tisztséget töltött be Lanuviumban.³⁸ Ezért Clodius előző nap váratlanul távozott Rómából, hogy birtoka előtt, amint a történelemből kiderült, csapdát állítson Milónak; s úgy távozott, hogy otthagya azt a viharos népgyűlést, amelyen már várták dühöngését, s amelyet éppen aznap tartottak, illetve amit soha nem hagyott volna ott, ha nem akarta volna a helyszínt és a körülményeket előkészíteni. (28) Milo azonban, minthogy aznap egészen az ülés végéig a szenátusban volt, hazament, lábbelit és ruhát váltott, egy kicsit még várakozott, amíg felesége szokása szerint elkészült, és csak azután indult el, egy olyan időpontban, amikor Clodius, ha még aznap valóban vissza akart térni Rómába, vissza is érkezhett volna. Szembejött vele Clodius, könnyű öltözékben, lóháton, kocsi, csomagok, görög kísérek és felesége nélkül – ahogyan jóformán sohasem szokott –, ezzel szemben ez az állítólagos útonálló, aki gyilkosságra készült, miközben felesége társaságában utazott, kocsin, hosszú köpenyben, csomagokkal megrakodott szolgálók és szolgálk gyenge csapatától kísérve.

(29) Találkozott Clodiusszal annak bir-

toka előtt délután öt óra tájban,³⁹ illetőleg nem sokkal korábban. Egy szemben álló magaslatról hirtelen számtalan felfegyverzett ember rontott rá, és az elsők megölték kocsisát. Amikor maga köpenyét ledobva leugrott a kocsiról, s elszántan védekezni kezdett, a Clodiusszal lévőek egy része kardot rántva odarohant a kocsizhoz, hogy hátba támadják Milót, másik részük – mivel már halottnak hitték – elkezdtek leölni a mögötte levő rabszolgákat. Akik ezek közül hűséggel és bátran kitartottak uruk mellett, részint elpusztultak, részint – noha látták a kocsinál folyó harcot – nem siethettek uruk segítségére, s egyrészt Clodiust hallván, másrészt a történetek alapján azt hitték, hogy Milo elesett. Erre Milo rabszolgái – nem a vétkesség áthárítása miatt, hanem a ténytudás miatt állítom – azt tették uruk parancsa, tudta vagy részvétele nélkül, ilyen esetben bárki elvárhatna rabszolgáitól.

XI. (30) Mindez úgy történt, ahogy előadtam, bírák: a merénylő alulmaradt, az erőszak felülkerekedett az erőszakon, helyesebben, a bátorság legyőzte az elvetemültséget. Nem említem, hogy mit nyert az állam, ti és a többi derék ember, hiszen ebben semmilyen mentséget nem lelnék Milo számára, hiszen ő a végzet rendeléséből arra született, hogy még magát se védhesse meg anélkül, hogy egyúttal az államot és benneteket is ne védene meg. Ha ez nem történhetett jogosan, akkor nincs mit védenem! Ha azonban a művelt embereknek a józan ész, a barbár törzseknek a szükség, minden népnek a szokásjog, a vadállatoknak pedig a természet megengedte, hogy mindenkor, minden eszközzel, minden erőszakos támadást, ami testük, fejük és az életük ellen irányul, visszaverjenek, akkor ezt a tettet csak úgy ítélnétek bűnösnek, hogy egyúttal mindenkire, aki orgyilkosokba ütközik, kimondjátok: feltétlenül el kell pusztulnia, akár a támadót fegyverétől, akár ítéletetektől. (31) Ha Milo is így vélekedett volna, bizonyára kívánatosabb lett

volna odanyújtania a torkát P. Clodiusnak, aki nem egyszer és nem is először támadott rá, mintsem hogy most ti végezzetek vele, amiért nem hagyta, hogy az végezzen vele. Ha azonban közületek senki sem vélekedik így, akkor nem arról kell ítélni, hogy megtörtént-e a gyilkosság – amit elismerünk –, hanem hogy joggal vagy jogellenesen történt-e, ami már számos eljárásban képezte vizsgálat tárgyát. Az orvtámadás ténye bizonyos, s a szenátus ezt ítélte államellenesnek – csak az a bizonytalan, hogy kettejük közül melyikük részéről történt. Erre vonatkozóan rendelték el a vizsgálatot. Így teát egyrészt a szenátus a tény, nem pedig a személy felől ítélte, másrészt Pompeius is a jog-, nem pedig a ténykérdés kapcsán rendelte el a rendkívüli vizsgálatot. Akkor azonban mi más felől kell ítélni, mint hogy melyikük követett el orvtámadást a másikkal szemben?⁴⁰ Nyilvánvalóan semmi egyéb felől, mint hogy: ha Milo Clodiusszal szemben, akkor ne maradjon büntetlen, ha Clodius Milóval szemben, akkor mentsék fel a vád alól.

XII. (32) Hogyan bizonyítható tehát, hogy Clodius követett el orvtámadást Milóval szemben? Elég volna bebizonyítanunk, hogy annak az elvetemült és galád vadállatnak komoly oka volt komoly reményeket táplálnia, és komoly hasznot remélnie Milo halálától. A cassiusi kérdésnek tehát, hogy „kinék állott érdekében?”⁴¹ e személyek esetében is érvényesülnie kellene, mert ha derék embereket semmiféle előny nem indít gaztett elkövetésére, alávaló embereket azonban gyakorta csekély előnyök is. Milo megölésével Clodius a következő előnyökre törekedett: nem csupán úgy lehetett volna *praetor*, hogy nem Milo a *consul*, aki alatt egyetlen gaztettet sem követhetett volna el, hanem éppen azok *consulsága* alatt lehetett volna *praetor*, akiktől azt remélhette, hogy nem kifejezett támogatással ugyan, de legalább hallgatólagos beleegyezésükkel kitombolhatja magát örült elképzeléseiben. Hiszen – úgy okoskodott

– ha tudnák, sem akarnák megakadályozni törekvéseiben, mivel annyira lekötötte az érzék magukat szívességei miatt, ám még ha akarnák is, talán már akkor sem törhetnék meg ezen elvetemült gazember vakmerőségét, annyira megerősödött az idők folyamán. (33) Hát csak ti nem tudjátok, bírák, csak ti éltek idegenként e városban, s csak a ti fületek kószál másutt, s ezért nem halljátok, amit a városban már szélteben-hosszában beszélnek, hogy ez az ember miféle törvényeket – ha azokat ugyan törvényeknek lehet nevezni, nem pedig a városra hajított tűzcsóváknak s az államra ráerasztett dögvésznek – akart mindnyájunkra rákényszeríteni és ráégetni? Add elő, Sextus Clodius,⁴² add csak elő, kérek, törvényeitek ládikáját, amelyet – azt mondják – te ragadtál magadhoz, és az éjszakai fegyveres csődület közepette, mint valami Palladiumot te hoztad ki a házból,⁴³ természetesen csak azért, hogy a tribunusi hivatal nagyszerű ajándékaként s eszközöként add majd oda annak – már ha találtál valakit –, aki ítéleted szerint méltó lesz a tribunusi tisztség viselésére! Pontosan olyan szemmel nézett most rám, mint amilyennel annak idején, amikor mindenféle fenyegetéseket szórt mindenkire. Mélyen megindít a *curia* lángja! XIII. Hogy miért? Talán azt hiszed, Sextus, hogy haragszom rád, noha ádáz ellenségemet sokkal kegyetlenebbül megbüntetted, mint emberségemben követeltem volna? Clodius véres hulláját kirángattad házából, kihajítottad az utcára, megfosztottad ősei viaszképmásaitól, a temetéstől, a gyász kísérettől, a halotti pompától, s otthagytad, hogy egy nyomorult fatákolmányon félig elégetett testét éjjel a kutyák marcangolják szét! Emiatt, ha galádul jártál is el, mivel azonban ellenségemre zúdítottad kegyetlenségedet, nem dicsérhetlek ugyan, ám haragudnom nem kell!⁴⁴

(34) Most már látjátok, bírák, hogy milyen érdeke fűződött Clodiusnak Milo meggyilkolásához. Most fordítsátok figyel-

meteket ismét Milo felé. Milyen érdeke fűződhetett Milónak ahhoz, hogy Clodius megölje? Mi oka volt Milónak – nem azt mondom, hogy elkövesse, de hogy óhajtsa e gyilkosságot? „*Clodius Milo consulsághoz fűzött reményeinek állt az útjában.*” De minden tiltakozása ellenére, sőt annál inkább megválasztják, és még az én ajánlásom sem volt számára olyan hasznos, mint Clodius! Hatással volt ugyan rátok, bírák, azon érdeknek említése, amelyeket Milo velem és az állammal kapcsolatban szerzett, hatással voltak ugyan könnyes könnyörgéseink, éreztem, milyen kivételesen megindítottak benneteket, azonban jóval nagyobb hatással volt a fenyegető veszély keltette riadalom. Hiszen ki volt az a polgár, akit P. Clodius gátlástalan praetorságára gondolva nem fogott el a felforgató intézkedésektől való szörnyű félelem? Előre láthatátok, hogy milyen gátlástalanná válik, ha nincs egy olyan *consul*, aki meg is meri, és meg is tudja majd fékezni. Mivel az egész római nép érezte, hogy Milo az egyetlen, ki ne hitte volna, hogy csak úgy menekülhet meg a félelemtől, az állam pedig a veszedelemtől, ha órá szavaz?⁴⁵ Most, hogy Clodiusától megszabadultunk, Milónak a szokásos eszközökre támaszkodva kell tekintélyét védelmeznie, azon egyedülálló és csak neki osztályul jutott dicsőség, melyet Clodius örjögésének megtörése nap mint nap növelt, Clodius halálával megszűnt. Elértétek, hogy polgártársatoktól nem kell többé rettegnetek, ő azonban nem adhatja bátorsága több tanújelét, nem pályázhat a *consulságra*, s elapadt örök dicsőségének forrása. Így hát Milo *consulságát* amely Clodius életében szilárdan állott, végül a halott Clodius ingatta meg. Nemhogy nincsen tehát hasznára Milónak, de egyenesen kárára van Clodius halála! (35) „*Azonban gyűlölet hajtotta, haragjában tette, ellenségként tette, sérelméért állt bosszút, személyes fájdalmát torolta meg!*” Hogyan? Ha mindez nemhogy nagyobb mértékben élt Clodiusban, mint

Milóban, hanem egyenesen a legnagyobb mértékben, Milóból pedig mindenestül hiányoztak, akkor mit akartok még? Miért gyűlölte volna Milo Clodius, dicsőségének termőföldjét és forrását, eltekintve azon általános gyűlölettől, amelyet minden gazemberrel szemben érzünk? Clodiusnak volt oka Milót gyűlölnie, elsősorban mint életem védelmezőjét, majd mint örjögésének megüszítőjét, fegyvereinek megfőkezőjét, végül mint vádlóját; hiszen a *lex Plautia* szerint Clodius, amíg csak élt, Milóval mint vádlott állt szemben. Mit gondoltok, hogyan viselte ezt az a zsarnok? Milyen hatalmas és milyen jogos gyűlölet élt abban a jogtipróban?

XIV. (36) A továbbiakban természetesen és életmódja egyikük számára védelmet, a másik számára terhelő bizonyítékot jelent.⁴⁶ „*Clodius sohasem alkalmazott erőszakot, Milo pedig mindig erőszakosan járt el.*” Hogyan? Amikor nagy szomorúságotokra, bírák, elhagytam a várost, vajon a bírósági eljárástól, vagy pedig a rabszolgáktól, fegyverektől és az erőszaktól féltém? Hogyan lehetett hát visszahívásom jogos, ha elűzése nem volt jogtalan? Elhiszem, hogy vádat emelt ellenem, pénzbüntetéssel akart sújtani, hazaárulással akart vádolni,⁴⁷ és nyilvánvalóan rettenem kellett az ítélettől, hiszen rossz ügy volt, és csak az én ügyem volt, nem pedig a legtisztességesebb ügy, mindnyájatok ügye. Nem akartam rabszolgák, koldusok és gazemberek fegyverei elé magam helyett polgártársaimat odavetni, akiket döntéseimmel még a magam veszedelme árán is megvédelmeztem. (37) Láttam ugyanis, láttam, hogy magát Q. Hortensius, államunknak fényét és díszét, kis híján rabszolgakéz gyilkolta meg, mivel mellém állt; ugyanabban a csődületben a derék C. Vibienus szenátor csak azért, mert vele együtt volt, olyan sebet kapott, hogy belehalt.⁴⁸ Hát azóta mikor pihent meg azon tőr, amit Catilina adott a kezébe? Azt fordította ellenünk, s nem tűrhettem, hogy annak esetek áldozatul helyettem, az a tőr

leselkedett Pompeiusra, a Via Appiát, nevének emlékművét azon tőr áztatta Papirius vérével, hosszabb idő után az a tőr fordult újból ellenem: a napokban – amint tudjátok – majdnem végzett velem a Regiánál.⁴⁹

(38) Milo milyen, ehhez hasonló tettet követett el? Az általa alkalmazott erőszak abban állt, hogy szüntelen azon munkálkodott: ha P. Clodius nem állítható bíróság elé, legalább ne igazhassa le erőszakkal államunkat. Ha meg akarta volna gyilkolni, hány és milyen nagyszerű alkalma lett volna rá! Nem állhatott volna jogosan bosszút, amikor házáat és házi isteneit Clodius ostroma ellen védelmezte?⁵⁰ Nem tehette volna meg, amikor hivataltársra, a kitűnő polgár, a bátor P. Sestius megsebesült?⁵¹ Nem megtehetette volna, mikor a kiváló Q. Fabricius elűzésekor, aki visszahívásom érdekében terjesztett elő törvényjavaslatot, kegyetlen mérsárlás tört ki a *forumon*?⁵² Nem tehette volna meg, amikor az igazságos és bátor *praetor*, L. Caecilius házáat ostromolták?⁵³ Nem tehette volna meg azon a napon,⁵⁴ amelyen visszahívásomról hoztak törvényt, amikor az egész Itáliából összesereglett tömeget lázba hozta megmentésem ügye, s tettét örömmel fogadták volna, olyannyira, hogy noha Milo követte volna el, mégis az egész közösség magának követelte volna a dicsőséget?

XV. (39) Micsoda idők voltak azok! A kiváló és rettenthetetlen *consul*, Clodius ellensége, P. Lentulus, gaztettének megbosszulója, a szenátus élharcosa, akaratotok oltalma, a közakarat védelmezője és életem megmentője; a hét *praetor*, a nyolc néptribunus – mind szembeszálltak vele, s engem védelmeztek!⁵⁵ Cn. Pompeius, visszakérésem indítványozója és kieszközölője, Clodius ellensége, akinek megmentéséről szóló komoly és tekintélyes javaslatát az egész szenátus követte, aki felszólította a római népet, aki, amikor Capuában a szenátus róla hozott határozatát kihirdette, az egész reménykedő és védelméért könyörgő Itáliának adott jelt,⁵⁶

hogy hazatérésemet kieszközlendő Rómába siessen!⁵⁷ Végül pedig minden polgárban fellobbant ellene a gyűlölet, amiért engem nélkülözniük kellett – ha valaki akkor elpusztítja, akkor most nem azon ember büntetlenségéről, hanem megjutalmazásáról kellene döntenünk!⁵⁸ (40) Milo azonban akkor türtőztette magát, és Clodius kétszer is bíróság elé idézte, ám erőszakkal sohasem lépett fel ellene.⁵⁹ Hogyan? Amikor Milo, immáron mint magánember ellen P. Clodius a népgyűlés előtt vádat emelt, és ott a Milo érdekében szót emelő Cn. Pompeiust megtámadták, az nem volt nemcsak megfelelő alkalom, de jogos ok is, hogy megszabaduljanak tőle? Hát még legutóbb, amikor M. Antonius megmentésünk ragyogó reményét villantotta fel minden derék polgár számára, s e nemes ifjú a legsúlyosabb politikai terhet vállalta fel, és ezt a törvény csapdájából folyvást kisikló fenevadat kis híján hálójába kerítette: a halhatatlan istenekre, az volt a megfelelő helyzet és pillanat! Amikor menekülés közben egy sötét lépcsőházban búj el, nagy dolog lett volna Milónak végezni vele – hiszen nem is sújtotta volna gyűlölet, M. Antoniusra viszont a legnagyobb dicsőség háramlott volna!⁶⁰

(41) Hogyan? A Mars-mezei népgyűléseken is hányszor adott volt a lehetőség! Amikor a korlátot áttörve berontottak, és kis híján kardot rántottak, és köveket dobáltak, majd hirtelen de Milo tekintetétől megriadva a Tiberis felé menekültek: ti és minden derék ember azért könyörgött, hogy bárcsak Milo élhetne erejével. XVI. Akit tehát a köz javát szolgálva nem akart megölni, azt néhányak panasza miatt megölte volna? Akit nem mert jogosan, a maga helyén, a maga idejében büntetlenül megölni, azt habozás nélkül megölte jogalap nélkül, alkalmatlan helyen, nem megfelelő időpontban, saját életét kockáztatva? (42) Ráadásul küszöbön állt, bírák, a főhivatalért folyó küzdelem, a *consulokat* választó népgyűlés napja – jól tudom ugyanis, hogy a pályázás milyen

aggodalmakkal a *consulság* elnyerésének vágya mennyi szorongással jár –, amikor nem csupán attól félünk, ami a nyilvánosság előtt történik, hanem még attól is, ami titkos gondolatokat ébreszthet; amikor minden pletykától, hamis, költött vagy alaptalan szóbeszédttől megijedünk, amikor mindenki arcát és tekintetét vizsgáljuk. Hiszen nincs még egy olyan sérülékeny, gyenge, törekeny és ingatag dolog, mint a polgárok irántunk megnyilvánuló véleménye és érzései, amely nem csupán a pályázók alávalóságára tekint haraggal, hanem gyakorta még helyénvaló tetteiket is rossz szemmel nézi.

(43) Tehát Milo is a választások reményteljes és várva várt napjára tekintett, ugyanakkor azonban véres kézzel, alávaló büntette bizonyítékát hordozva akart a választási népgyűlés felséges szertartásain megjelenni?⁶¹ Róla ez a legkevésbé sem hihető, Clodius esetében azonban minden kétségen felül áll, mivel úgy vélte, hogy csak Milo meggyilkolásával kerülhet uralomra! Hogyan? Ami elvetemültsége lényegét képezi, bírák: ki ne tudná, hogy a legerősebb büntényre csábító körülmény a büntetlenség reménye? Ez vajon melyikükben élt? Milóban, aki most is vád alatt áll dicső, vagy legalábbis szükségszerű tette miatt? Vagy Clodiusban, aki annyira megvetette a bíróságot és a büntetést, hogy már semmiben nem lelte örömét, amit a természet megengedett, vagy a törvények lehetővé tettek volna?

(44) De minek érvelek, minek vitatkozom tovább?⁶² Téged szólítalak, Q. Petilius, te derék és bátor férfiú, és rád hivatkozom, M. Cato – akiket valamiféle isteni rendelés tett bíráinkká! Hallottátok M. Favoniustól, amit Clodius mondott neki, és ezt akkor hallottátok, amikor Clodius még élt akkor, hogy Milo három nap múlva meg fog halni.⁶³ Az tett három nappal azután történt, hogy ezt mondta. XVII. Ha ő ne habozott feltárni szándékát, ti habozhattok annak megítélésében, hogy mit tett? (45) Hogyan

lehetséges tehát, hogy még a napban sem tévedett? Már mondtam, hogy hogyan. Nem került fáradságába megtudni, hogy mikor Lanuvium felügyelőjének hivatalos áldozatot bemutatnia. Tudta, hogy Milónak aznap kell Lanuviumba utaznia, amikor valóban el is utazott; tehát megelőzte. Hogy melyik napon? Amikor, amint már az előbb mondtam, felbérelt néptribunusa felhergelte a népgyűlést – azt a napot, azt a népgyűlést, azt a lármát semmiképpen sem mulasztotta volna el, ha kitervelt gaztette nem sietteti.⁶⁴ Nem volt tehát oka útra kelni, sőt, arra lett volna oka, hogy maradjon; Milo azonban nem maradhatott, távozása pedig nem csupán indokolt, hanem szükségszerű is volt. Hát az, hogy tudta Milóról, hogy aznap a Via Appián lesz, Milo azonban Clodiusról ezt még csak nem is gyaníthatta? (46) Először is azt kérdezem, hogy hogyan tudhatta volna. Ezt Clodius kapcsán nem kérdezhetitek! Hiszen ha senki mást, mint közeli barátját, T. Patinát kérdezte meg, akkor is megtudhatta, hogy Milónak mint felügyelőnek azon a napon Lanuviumban a *flament* kell beiktatnia. Voltak azonban sokan mások is, akiktől ezt igen könnyen megtudhatta: Lanuviumban mindenki tudta. Milo azonban kitől kérdezősködhetett volna Clodius visszatérte felől? Fogadjuk el azonban, hogy tudakozódott – látjátok, hogy milyen nagyvonalú vagyok irántatok –, s hogy még egyik rabszolgáját is megvesztegette, amint barátom, Q. Arrius mondta. Olvassátok el tanúitok vallomását! Az interamnai C. Causinius Schola, Clodius bizalmasa és útítársa azt vallotta, hogy P. Clodius aznap albai birtokán akart maradni,⁶⁵ azon váratlan hírré viszont, hogy Cyrus építész meghalt, rögvést úgy döntött, hogy visszatér Rómába. Ugyanezt vallotta P. Clodius másik útítársa, C. Clodius is.

XVIII. (47) Látjátok, bírák, hogy e tanúvallomások milyen horderejűek? Először is tisztázzák Milót azon vád alól, mintha azzal a szándékkal indult volna útnak, hogy

Clodiust törbe csalja, kiváltképp, mivel biztos volt abban, hogy egyáltalán nem találkozik vele. Továbbá – nem értem ugyanis, hogy miért ne képviselhetném ügyemet én magam –, amint tudjátok bírák, voltak olyanok, aki az e vizsgálatra irányuló törvényjavaslatot⁶⁶ azért támogatták, mert azt állították, hogy Milo csak eszköz volt e gyilkosság végrehajtásában, kitervelője azonban egy hatalmasabb személy volt. Nyilvánvalóan én vagyok az az útonálló orgyilkos, akire ezek az elvetemült, alávaló gazemberek utaltak. Most saját tanúik miatt maradtak alul, akik azt vallották, hogy Clodius aznap vissza sem tért volna Rómába, ha nem kapott volna hírt Cyrusról. Fellelgeztem, tisztáztak, nem kell attól tartalom, hogy olyan események kitervelőjét látják bennem, amelyeket nem is gyaníthattam!

(48) Most rátérek a többire, ugyanis ez is felmerült: „*Tehát Clodius sem szándékozott Milót törbe csalni, mivel albai birtokán akart maradni.*” Kivéve persze, ha éppen a gyilkosság kedvéért nem akart távozni a tanyájáról! Úgy vélem ugyanis, hogy aki Cyrus halálhírét vitte, nem ezt adta hírül, hanem hogy Milo közeledik. Hiszen mit adhatta volna hírül Cyrusról, aki már haldokolt, amikor Clodius elhagyta Rómát? Én is ott voltam, s Clodiusszal együtt hitelesítettem Cyrus végrendeltét; mégpedig nyíltan végrendelkezett, és Clodiust és engem jelölt meg örökösül. Előző nap délelőtt kilenc óra tájt haláltusájában hagyta ott, és másnap délután négy óra tájban vitték hírét a halálát!⁶⁷ XIX. (49) Ám legyen, így történt: miért kellett azonban Rómába sietnie, és miért kellett nekivágnia az éjszakának? Milyen rohanásra ösztökölte az a tény, hogy örökölt? Először is, nem volt oka a sietségre; másodsor, még ha volt is, mit intézhetett volna el még azon az éjszakán, amit elveszít, ha csak másnap kora reggel jött volna Rómába? Miként azonban Clodiusnak inkább kerülnie, mintsem keresnie kellett volna az éjjeli megérkezést a városba, akként Milónak – mivel állítólag csapdát akart neki

állítani – ha tudta, hogy Clodius éjjel fog a városhoz érni, ott kellett volna elrejtőznie és rá várakoznia. (50) Éjjel gyilkolta volna meg, az orvtámadásra alkalmas és útonállóktól hemzseggő helyen gyilkolta volna meg. Ha letagadja, senki sem vonta volna kétségbe, hiszen még akkor is mindenki a büntetlenségét kívánta volna, ha beismerő vallomást tesz. Egyfelől a hely, az útonálló rejteke és lakhelye viselte volna magán a büntettet, és sem a néma pusztaság, sem a vak éj nem utalt volna Milóra; másfelől számos olyan ember került volna gyanúba, akiket Clodius megsértett, kirabolt és vagyonából kiforgatott, valamint akik ettől félték, végül pedig egész Etruriát perbe lehetett volna fogni. (51) „*Ám azon a napon Clodius nyilván Ariciából visszajövet tért be albai birtokára!*” Amennyiben Milo tudott arról, hogy Clodius Ariciában volt, mégis gyanítania kellett volna, hogy ha még aznap vissza akar még térni Rómába, akkor is érinti útban fekvő birtokát. Akkor miért nem előbb támadt rá, még mielőtt megérkezhetett volna birtokára, s miért nem ott táborozott le, amerre Clodius az éjjel jönnie kellett?

(52) Eddig minden világos, bírák!⁶⁸ Milo számára hasznos volt, hogy Clodius él, ennek azonban ahhoz, hogy teljesüljön, amire vágyik, felettébb kívánatos volt Milo pusztulása. Clodius ádázul gyűlölte Milót, ő Clodiust a legkevésbé sem. Clodius minden tettét erőszak hatotta át, Milo csak védekezett. Clodius nyíltan bejelentette és hirdette Milo halálát; Milótól soha egyetlen szót sem lehetett hallani. Clodius tudta Milo elutazásának napját, Milo nem tudott Clodius visszatéréről. Milo kénytelen volt elutazni, Clodius számára szükségtelen volt. Milo nyíltan megmondta, hogy mikor távozik Rómából, Clodius még aznap is titkolta, hogy visszajön. Milo egyáltalán nem változtatott tervén, Clodius még koholt ürügyet is keresett terve megváltoztatására. Milónak, ha lesben áll, az éjszakát a város határában kellett volna bevárnia, Clodiusnak, még ha nem is

tartott Milótól, őrizkednie kellett volna attól, hogy éjjel érkezék a város alá.

XX. (53) Lássuk most a fő szempontot, hogy a hely, ahol összetalálkoztak, vajon melyikük számára volt alkalmasabb az orvtámadásra. Kell efelől hosszasan kérdezősködni vagy kétkedni, bírák? Milo talán arra számított, hogy Clodius birtoka előtt, amelynek hatalmas építményeiben ezer erős ember is elfért, ő kerekedhet felül, és ezért választotta ki ezt a helyet a harcra, noha ellenfele messze kimagaslóbb helyen állt, s nem azon a helyen lesett-e rá Clodius, aki éppen a hely kedvező fekvésében reménykedve tervezte ki a támadást? E tény magáért beszél, bírák, és mindig ez a legfontosabb körülmény. (54) Ha az eseményeket nem csupán hallantok, hanem lefestve látnátok, akkor is világos volna, hogy melyikük az orvtámadó, és melyikükben nincs rosszakarát. Egyikük kocsin utazik, úti köpenyben, mellette ül a felesége. Melyik nem jelentős akadály? A ruha, a jármű vagy az útitárs? Szinte nincs is annál harcképtelenebb helyzet, mint köpenybe burkolózva, feleségünkkel egy kocsimban szinte összekötözve lenni. Most nézzük a másikat! Először hirtelen kijön a házából: miért? Este. Mi szükség van erre? Lassan halad. Mit akar ezzel, főképp ilyen késői időben? „*Betért Pompeius villájába.*” Hogy Pompeiust lássa? Tudta, hogy alsiumi birtokán van.⁶⁹ Hogy a villáját megnézzé? Ezerszer volt már ott. Mi volt hát a célja? Az időhúzás és a megtévesztés: amíg Milo nem ért oda, nem akarta elhagyni a helyét.⁷⁰

XXI. (55) Most e harcra kész útonálló felvonulását vessétek össze Milo nehézségeivel. Azelőtt Clodius mindig feleségével együtt, ezúttal nélküle. Mindenkor kocsimal, ezúttal lóháton. Bárhová ment, görög útitársai elkísérték, még amikor etrusiai táborába⁷¹ igyekezett is – ezúttal nem voltak kíséretében a tréfamesterek. Milo, noha egyébként soha, ezúttal éppen magával vitte a felesége zenészeit, énekeseit és szolgálóinak csapatát.

Clodius, aki mindig vitt magával női és férfi szeretőket és ringyókat, ezúttal senki mást nem vitt magával, mint egyenként kiválogatott harcosokat.⁷²

Hogy Milo miért győzte le mégis? Mert nem mindig a rabló öli meg az utazót, hanem olykor az utazó a rablót; mert, noha Clodius fegyverrel támadt a fegyvertelenekre, mégiscsak asszonyként támadott férfiakra. (56) Milo viszont sosem volt olyan készületlen Clodiusszal szemben, hogy ne lett volna vele szemben felkészült! Mindig is észben tartotta, hogy milyen fontos P. Clodius számára, hogy ő elpusztuljon, s hogy mekkora gyűlölet és elvetemültség él benne. Ezért – mivel jól tudta, hogy milyen árat ígértek érte, és úgy szólván már meg is vették – életét védelem és őrizet nélkül sohasem tette ki veszedelemnek. Adjuk hozzá ehhez a véletlent, a bizonytalan kimenetelű ütközeteket és a kétes hadiszerencsét, amely az ujjongó győztest már rablás közben sújtja le és pusztítja el a vesztes által. Adjuk hozzá ehhez a jóllakott, ittas és álmos vezért, aki maga mögött hagyta a körülzárt ellenséget, és nem törődött annak hátvédjeivel, akiket a düh tüzelt, és már lemondtak uruk életéről; ha Clodius ezek kezére került, nem menekülhetett a megtorlástól, ahogy a hű szolgálk rajta is bosszút álltak uruk életéért.

(57) Miért szabadította hát fel őket Milo? „*Nyilvánvalóan félt, hogy elárulják, hogy nem tudják elviselni a fájdalmat, hogy a kínvallatással kikényszerítik belőlük a vallomást: Milo rabszolgái ölték meg P. Clodiust a Via Appián.*”⁷³ De mi szükség a kínvallatásra? Mit akarsz megtudni? Hogy megölte-e? Megölte! Hogy joggal vagy jogellenesen? Ez nem a hóhér dolga: a kánpadon csak a ténykérdéseket tárják fel, a jogkérdéseket a bíróság előtt tárják fel. XXII. Aminek az eljárás során kell kiderülnie, arról tárgyaljunk itt – amit a kínvallatással akarsz kideríteni, azt bevalljuk! Ha azt kérdezed, hogy miért szabadította fel őket, és nem azt, hogy miért

nem jutalmazta meg őket nagyvonalúbban, úgy ezzel nem gáncoskodhatsz ellenfeled eljárása miatt! (58) Hiszen ugyanezt mondta a mindig és mindenben következetes és bátor M. Cato is, s ezt elmondta azon a forrongó gyűlésen, melyet utóbb éppen az ő tekintélye csendesített le: hogy akik uruk életét oltalmazták, azok nemcsak a szabadságot, de a minden jutalmat megérdemelnék. Mert milyen jutalom elég nagy olyan jó szándékú, derék és hű rabszolgák számára, akiknek az életét köszönheti? Noha semmi sem oly értékes, mint amit nekik köszönhet: hogy adáz halálos ellensége nem hizlalja szemét és lelkét az ő vérző sebeit. Ha nem bocsátja őket szabadon, át kellett volna adni kínvallatásra őket, uruk megmentőit, a bűn megbosszulóit, élete megoltalmazóit. Gondjai közepette is örömmel tölti el, hogy bármi történjék is vele, szolgálai elnyerték jutalmukat.⁷⁴

(59) Milót azon kihallgatások érintik rosszul, amelyek most folynak a Libertas-templomban.⁷⁵ Milyen rabszolgákat vallatnak? „Még kérdezed? P. Clodiusét.” Ezt ki követelte? „Appiuséra.” Ki állította elő őket? „Appius.” Honnan? „Appius házából.”⁷⁶ Jóságos istenek! Lehet ennél kegyetlenebb eljárást folytatni? Az istenekhez került most közel Clodius, közelebb, mint akkor, amikor behatolt szentélyeikbe, mivel halála kapcsán ugyanolyan vizsgálat folyik, mintha egy vallási szertartást gyaláztak volna meg.⁷⁷ Őseink azonban nem akarták megengedni, hogy a rabszolgákat uruk ellen vallassák, nem azért, mintha nem lehetne ennek segítségével feltárni az igazságot, hanem mert méltatlannak vélték, és uruk számára a halálnál is keserűbbnek.⁷⁸ Kiderülhet akkor az igazság, amikor a vádló szolgálait vallatják a vádlott ellen? (60) Nos, lássuk, hogyan folyt le e vallatás? „Hallod-e, Rufio” – csak a példa kedvéért – „nehogy hazudj! Clodius csalta tőrbe Milót?” „Igen” – biztos a keresztre feszítés. „Nem” – reménykedhet, hogy a felszabadítják. Milyen vallatás biztosabb, mint ez? Még ha

tüstént az eset után fogják vallatóra, akkor is elkülönítik, és cellába zárják őket, nehogy a többiekkel szót válthasson: mikor ezek már száz napja már a vádló őrizetében voltak, amikor az előállította őket! Van ennél tisztességesebb és pártatlanabb eljárást?

XXIII. (61) Ha azonban még mindig nem látjátok elég világosan, noha oly sok ragyogó bizonyíték és szól a dolog mellett, hogy Milo tiszta és makulátlan lelkiismerettel, büntelenül, félelem, szorongás és lelkiismeretfurdalás nélkül tért vissza Rómába, akkor – a halhatatlan istenekre – emlékezzetek, milyen sietséggel tért vissza, és jelent meg a *forumon*, miközben a *curia* még forrongott, milyen lelki nagysággal, milyen tekintettel, milyen szavakkal! És nem csupán a népnek, hanem a szenátusnak is kiszolgáltatta magát, s nem csupán a szenátusnak, hanem az állam fegyveres hatalmának, s nem is csupán ennek, hanem azon ember hatalmának, akire a szenátus az egész államot, Itália minden lakosát és a római nép fegyveres hatalmát rábízta:⁷⁹ akinek nyilván sohasem szolgáltatta volna ki magát, ha nem bízik ügye igazában. Azon ember ugyanis mindenről hallott, sok mindentől tartott, sok mindent gyanított, és számos hírnek hitelt adott. Hatalmas ereje van a lelkiismeretnek, bírák, két szempontból is: akik nem követettek el semmilyen bűnt, azoknak nincs mitől félniük, ám akik vétkeztek, azok szemé előtt mindig ott lebeg a büntetés. (62) Azonban a szenátus sem kellő ok nélkül tette mindig is magáévá Milo ügyét; e bölcs férfiak helyeselték tettének indítékát, jellemzilárdságát és magabiztos védekezését. Vagy elfeledtétek, bírák, hogy Clodius megölésének friss hírére milyen kijelentések és nézeteket lehetett hallani nemcsak Milo ellenségei, hanem tudatlan embertől is? Azt állították, hogy nem fog visszatérni Rómába. (63) Mivel úgy vélték, hogy ha felindulásából követte el tettét, ér neki annyit P. Clodius halála, hogy nyugodt lélekkel hagyja el hazáját, miután ellenségét

meggyilkolva bosszúját már kitöltötte. Ha azonban hazája szabadságát akarta Clodius halálával megváltani, e bátor férfi akkor is határozottan és nyugodt lélekkel hajol meg a törvények előtt, s miután életét kockáztatva megmentette a római népet – magával viszi majd örök dicsőségét, nektek pedig meghagyja azt, amit megmentett, hogy élvezhessétek. Sokan beszéltek Catilináról és azon szörnyűségekről: „*Majd kitör, valahol megveti a lábát, és háborút indít hazája ellen.*” Milyen rettenetes sors vár olykor a legérdemdúsabb hazafiakra is – nemcsak legnagyobb tetteikről feledkeznek meg, de még gaztetekkel is meggyanúsítják őket! (64) Mindez hamisnak bizonyult hát, ám igaz lett volna akkor, ha Milo olyan cselekedetet követett volna el, amit tisztességgel és joggal nem tudna megvédeni.

XXIV. Hogyan? És hogyan tűrte el mindazt, amit utóbb hordtak össze ellene, ami alatt bárki összeroppant volna, ha csak a legcsekélyebb bűn is terheli lelkiismeretét! Halhatatlan istenek! Tűrte?⁸⁰ Sokkal inkább megvetette, és semmibe vette mindazt, amit sem vakmerőbb bűnös, sem az ártatlan nem vette volna semmibe, kivéve, ha rendkívül bátor! Feljelentés érkezett, hogy rengeteg pajzsot, kardot, gerelyt és lószerszámot találtak, azt mondták, hogy a városban nincsen olyan utca és sikátor, amelyben Milo ne bérelt volna házat, hogy a Tiberisen fegyvert szállított ocriculumi villájába,⁸¹ hogy capitoliumi házában pajzsokat halmozott fel, s hogy mindenütt halmokban állnak a gyújtónyilak, hogy ezekkel felgyújthassa a várost. Mindezt nemcsak jelentették, de már-már el is hitték, míg a nyomozás meg nem cáfolta.

(65) Elismertem Cn. Pompeius hihetlen gondosságát, de ki kell mondanom, amit gondolok, bírák. Túl sok mindent kénytelenek meghallgatni, és nem is tehetnek másként azok, akikre az egész állam gondja ránehezedik. Még azt a papi szolgát is meg kellett hallgatnia, aki azt állította, hogy Milo

rabszolgái lerészegedtek nála, és bevallották, hogy Cn. Pompeius meggyilkolására esküdtek össze, majd utóbb az egyik kardot döfött belé, nehogy feljelenthesse őket. Jelentést küldött Pompeiushoz kertjeiben, az elsők között hívtattak, barátaival folytatott tanácskozás alapján az ügyet a szenátus elé terjesztette. Nem tudtam rémület és döbbenet nélkül tekinteni azon gyanúra, ami a magam és a haza oltalma alatt született, viszont azon is csodálkoztam, hogy hitelt adnak egy papi szolgának, meghallgatják a rabszolgák vallomását, és a tűszúrásnak tűnő sebről az oldalán elhiszik, hogy egy gladiátor ütötte. (66) Pompeius azonban, úgy vélem, inkább elővigyázatos volt, semmint félt, és nemcsak a valóban félelemre okot adó ügyek esetében, hanem mindenkor – azért, hogy ne kelljen félnetek. Jelentést kapott arról, hogy éjszaka órákon át ostrom alatt tartották a dicső és bátor C. Caesar házát, s noha a hely forgalmas volta ellenére senki nem hallotta, és senki nem észlelte, mégis hitelt adott a bejelentésnek. A kiemelkedően bátor Cn. Pompeiust nem gyanúsíthatom gyávasággal, mivel az egész állam gondját vette magára, úgy vélem: a gondosságot sohasem viheti túlzásba. Nemrég a Capitoliumon tartott népes szenátusi ülésen akadt egy szenátor, aki azt mondta, hogy Milónál fegyver van. Ott a legszentebb templomban levetkőzött hát – ha ilyen remek polgár és férfiú élete nem élvez már bizalmat, beszéljenek, míg ő hallgat, maguk a tények. Minderről kiderült, hogy hazugság és aljas rágalom, ennek ellenére mégis félnek Milótól.

XXV. (67) Most már nem a Clodius miatt emelt vád a félelem forrása, hanem hangsúlyozottan a te gyanakvásod, Cn. Pompeius tart minket rettegésben – azért szólok hozzád ilyen hangosan, hogy meghallhass! Ha Milótól félsz, ha úgy véled, hogy akár most valami gonoszságot tervez életed ellen, akár a múltban ilyesmin munkálkodott, ha az itáliai sorozások – ahogy néhány sorozó tiszted

állította –, ha e fegyverek, ha a capitoliumi csapatok, ha az őrállomások, az őrszemek és ama válogatott ifjak, akik életedet és otthonodat őrzik, mind Milo ellen lettek felfegyverezve, és valamennyien ellene lettek kiállítva; akkor nyilvánvalóan nagy erőt és hihetetlen elszántságot tulajdonítottok neki, nem is egyetlen ember erejét és hatalmát, kivéve ha egyes egyedül őellene nem választják ki a legkiválóbb hadvezért és fegyverzik fel az egész államot! (68) Ki ne tudná, hogy a minden tagjában beteg és ingatag államot éppen azért bízták rád, hogy fegyvereiddel meggyógyítsd és megerősítsd? Ha Milónak alkalmá nyílott volna rá,⁸² bizonyosan meggyőző arról, hogy még ember embernek nem volt drágább, mint te őneki. Hogy nem volt olyan veszély, amelytől méltóságod védelmében bármikor is megfutamodott; hogy azon fertelmes dögvész ellen is csupán dicsőségedért küzdött olyan gyakran. Hogy amikor tribunusként megmentésemért, amit akkor számodra is oly drága volt, tört lándzsát, a te tanácsaidat követte. Hogy utóbb, amikor élete veszélyben forgott, te védted meg, és te segítetted, mikor a *praetori* tisztségre pályázott. Hogy mindig abban reménykedett, hogy két barátja van: te, mert lekötelezted magadnak, és én, mert lekötelezett magának.⁸³ Ha minderről nem győző meg, ha olyan mélyen gyökerezik benned a gyanú, hogy már semmiképpen nem lehet eloszlatni, valamint ha az itáliai sorozások és városunkban a fegyverkezés csak Milo bukása árán szűnhet meg, habozás nélkül elhagyta volna már hazáját – ő ilyenek született, és ilyen is maradt. Téged azonban, Pompeius, előbb tanúságra hívott volna, ahogy most is teszi.

XXVI. (69) Látod, hogy az élet útja milyen egyenetlen és változékony, milyen ingatag és forgandó a szerencse, mennyi hűtlenség rejtőzik a barátság mögött, mennyi színleléssel alkalmazkodunk a körülményekhez, hányszor megfutamodunk, ha barátaink veszedelemben forognak, s mennyi

a gyávaság! Eljön, bizonyosan eljön az az idő, s felvirrad egyszer az a nap is, hogy bár reményeim szerint nem inog meg helyzeted, de az általános viszonyok megrendülése esetén – magamnak is meg kellett tapasztalnom, hogy ilyesmi milyen gyakran megtörténik – egy hű barát jó szándékát, egy tekintélyes ember kiállását és egy emberemlékezet óta egyedülállóan bátor ember nagylelkűségét kell majd nélkülözned.⁸⁴ (70) Hiheti azonban bárki is, hogy Cn. Pompeius, a közjog, a szokásjog s az alkotmány kiváló ismerője, miután a szenátustól a felhatalmazást, miszerint ügyeljen arra, nehogy az államot bármiféle kár érje⁸⁵ – ez az egyetlen mondat mindig is kellő fegyver volt a *consulok* számára, ha más fegyver nem is állt rendelkezésükre –, a hadsereg és sorozási felhatalmazás birtokában a bírósági határozatra várt volna, hogy annak terveit, aki állítólag még a törvényszékeket is erőszakkal akarta eltörölni, megtorolja? Pompeius megfelelően ítélte, amikor úgy ítélte, hogy mindezt hamisan vetik Milo szemére, törvényjavaslatot tett, melynek alapján – úgy vélem – Milót fel kellene mentenetek, mint ahogy a közvélemény szerint is megengedett. (71) Hogy pedig ott van, mégpedig az állami védelem gyűrtjében, s ez kellőképpen bizonyítja, hogy nem akart bennünket félemlíteni, hiszen mi volna kevésbé méltó hozzá, mint hogy arra kényszerítsen benneteket, hogy Milót elítéljétek – noha mind a szokásjog, mind saját jogánál fogva maga megbüntethetné, hanem az általa nyújtott védelemmel azt erősíti meg benneteket, hogy a tegnapi népgyűlés ellenére is ítélezhettek szabadon, meggyőződésetek szerint ítélezhettek.⁸⁶

XXVII. (72) Nem a Clodius miatti vád nyugtalanít, bírák, nem vagyok olyan ostoba, és gondolkodásokat is jobban ismerem tapasztalataim alapján annál, hogy ne tudnám, mit gondoltok Clodius haláláról!⁸⁷ Mert ha nem is akarnám oly módon szétzúzni a vádat, ahogy szétzúztam, Milónak akkor is büntetlenül hangoztathatná, s hencegve

kiálthatná világgá e hazugságot: „Megöltem, megöltem! Nem Sp. Maeliust, aki a gabonaár csökkentésével és vagyonának elherdálásával a túlzott népszerűségbajhászás látszatát keltette, és egyeduralomra törekvés gyanújába került. Nem Ti. Gracchust, aki lázadással fosztotta meg hivataltársát tisztességétől – noha gyilkosainak nevét az egész földkerekségen dicsőség övezte.⁸⁸ Azt az embert – mert kijelenthetné, hiszen élete kockáztatásával mentette meg hazát –, akit szentséges szertartás közben nemes asszonyok ocsmány paráznaságon értek.⁸⁹ (73) Azt az embert, akinek megbüntetését a szenátus a szentségtöréseket kiengesztelendő gyakorta követelte. Azt, akiről L. Lucullus eskü alatt vallotta,⁹⁰ hogy a rabszolgák vallatása során tudta meg, hogy saját hűgával ocsmány fajtalanságot űzött. Azt, aki felfegyverzett rabszolgákkal kergette el azt az embert, akit a szenátus, akit a római nép, s akit az összes nemzet városunk és a polgárok életének megmentőjeként ünnepelt.⁹¹ Azt, aki királyságokat adományozott vagy vett vissza, és kénye-kedve szerint osztotta fel a földkerekséget.⁹² Azt, aki a forumon folyt hosszas vérontás után fegyveres erőszakkal kényszerített egy egyedülállóan derék és dicső polgárt, hogy házába meneküljön!⁹³ Azt, aki előtt gáztettei és bujasága során semmi sem volt szent. Aki azért gyűjtotta föl a Nymphák templomát, hogy a közokiratba vésett nyilvántartás hiteles emlékeit megsemmisítse.⁹⁴ (74) Azt az embert, aki nem ismert törvényt, nem ismert jogot, nem ismert birtokhatárokat, aki nem perlekedve, jogtalan követelésekkel vagy hamis esküvel követelte mások birtokait, hanem karddal, ostrommal és fegyveres erővel.⁹⁵ Aki nemcsak Etruria lakóit – hiszen mélységesen megvetette őket –, hanem a bátor és derék P. Variust, is megkísérelte fegyveres ostrommal elkergetni birtokairól. Aki építésszel és földmérő rúddal járta be sokak villáit és kertjeit. Aki birtokainak reménybeli határait a Ianiculumon⁹⁶ és az Alpoknál tűzte ki. Aki, mivel a kiváló és bátor római lovagot, M. Paconius nem tudta rábírní hogy Prilius-tavi szigetét eladja,⁹⁷ váratlanul csónakon építőanyagot, meszet, követ és

fegyvert szállított a szigetre, és a túlparton álló tulajdonos szeme láttára nem habozott házat építtetni más területén. (75) Aki a bátor férfifünek, T. Furfaniusnak – hiszen, a hallhatatlan istenekre,⁹⁸ a gyenge nőt, Scantiát vagy az ifjút, P. Apiniust említsem-e, akiket halálosan megfenyegetett, ha kertjükről mondjanak le az ő javára? –, még e T. Furfaniusnak is azt merete mondani, hogy ha nem fizeti neki annyit, amennyit követel, akkor egy holttestet vitet majd a házába, hogy e kiváló férfifü ellen fellángoljon a gyűlölet. Aki testvérét, Appiust,⁹⁹ egyik legbűbb és legkedvesebb barátomat távollétében vetette ki birtokából. Aki nővére előcsarnokában úgy kezdett falat emeltetni és alapoztatni, hogy nővére elől ne csupán az előcsarnokot,¹⁰⁰ hanem minden bejáratot és belépést elzárjon.¹⁰¹

XXVIII. (76) Azonban mindez még elviselhetőnek látszott, még akkor is, ha egyaránt nekirontott az államnak, magán-személyeknek, távol lakóknak, szomszédoknak, idegeneknek és rokonainak, azonban közösségünk a megszokás és a türelem révén hihetetlenül érzéketlenné és keménnyé vált. Ám mindazt, ami már a küszöbön állt, és kis híján be is következtek, hogyan tudátok volna elhárítani vagy elviselni? Ha a hatalmat megkaparintotta volna – s nem említtem most a szövetségeseiket, a külhoni nemzeteket, a királyokat és a tetrarchákat – mert akkor csak azért fohászkozhatnátok, hogy inkább azokra rontson rá, semmint birtokaitokra, házaitokra és vagyonotokra. Vagyonotokat mondtam? Istenemre mondom, gátlástalan bujaságában még gyermekeiteket, még feleségeiteket sem kímélte volna! Azt hiszitek, hogy mindezt kitaláltam, noha nyilvánvaló, mindenki előtt közismert, és bizonyított tény, hogy a városban rabszolgahadat toborzott, hogy az egész államot és mindnyájunk vagyonát megkaparinthassa! (77) Ha tehát véráztatta kardot tartva T. Annius ezt kiáltaná: „Figyeljete, polgárok, és kérlek benmeteket, hallgassatok meg! Megöltem P. Clodiust, akinek őrzöngését semmilyen törvénnyel és joggal nem

*tudtuk megfékezni, azt ezzel a vassal és e kézzel hátrítottam el fejetek felől, hogy egyes egyedül védelmezem meg államunkban a jogot és az igazságot, a törvényt és a szabadságot, az erkölcsöt és a szemérmét!*⁹⁹ – talán ebben az esetben attól kellene tartanunk, hogy ezt hogyan viseli majd az állam? Akad hát valaki, aki nem helyesli tettét, s aki nem dicséri, és aki nem állítja, és nem gondolja úgy, hogy emberemlékezet óta T. Annius tette az államnak a legnagyobb szolgálatot, és okozta a legnagyobb boldogságot a római népnek, egész Itáliának és az összes nemzeteknek? Nem tudom megítélni, milyen jelentős örömök érték egykoron a római népet: ám a mi nemzedékünknek is sokszor látta már kiváló hadvezérek dicsőséges győzelmeit, ám egyik sem váltott ki ilyen hosszantartó és hatalmas ujjongást. (78) Ezt véssétek emlékezetetekbe, bírák! Remélem, hogy ti és fiaitok sok kedvező eseményt láttok még államunkban: de minden esetben gondoljátok majd meg, hogy ha P. Clodius élne, akkor egyetlen egyet sem láthatnátok! A legőszintébben és – amint bízom benne – a legnagyobb joggal remélhetjük, hogy ezen esztendő és e kiváló ember *consuls*ága a szabadosságot megfékezve, a szenvedélyeket letörve, a törvényeket és a jogszolgáltatást helyre állítva áldást hoz majd államunkra. Lehet bárki is oly balga, hogy azt hihetné, hogy mindez bekövetkezhetett volna, ha P. Clodius életben marad? Hogyan? S ami saját tulajdonotok, és csak a tiétek – ha ez az örült jut hatalomra, volna jogotok mindazt tartósan birtokolni?

XXIX. Nem félek attól, hogy olybá tűnik, bírák, mintha személyes ellenségeskedésünk miatt érzett gyűlöletemben az igazság helyett érzéseimnek áradatát zúdítottam volna rá. Mert igaz ugyan, hogy kiváltképp gyűlölhettem, mégis annyira közös ellensége volt mindnyájunknak, hogy az én érzésem úgyszólván feloldódott a közutálatban. Nem lehet kellőképpen elmondani, de még elgondolni sem, hogy mennyi gabszág és milyen

balvégzet lakozott benne. (79) Azonban figyeljetek, bírák! Hiszen ezen eljárás P. Clodius halála miatt folyik. Képzeljétek el magatokban – mert gondolataink szabadok, és képzeteket hívhatnak elő, amelyeket elképzélhetünk, noha nem látjuk őket –, képzeljétek el hát gondolatban helyzetemet: ha elérhetném, hogy Milót felmentsék, de úgy, hogy egyúttal P. Clodius is feltámadjon. Miért néztek rám ilyen rémulten? Hát milyen riadalmat váltana ki belőletek elevenen, ha a pusztá gondolat a halottra is ennyire megrázott benneteket? Hogyan? Ha maga Cn. Pompeius – hiszen olyan bátorság és szerencse adatott neki osztályul, hogy mindig megtehetette, amit rajta kívül senki más –, mondom, ha ő határozhatott volna afelől, hogy vizsgálatot indíttasson-e el P. Clodius halála kapcsán, vagy inkább őt támassa fel az alvilágból, mit gondoltok, melyiket választotta volna? Ha barátságából vissza is hívta volna az alvilágból, államérdekből akkor sem tette volna meg. Tehát azon ember halálát megbosszulandó tartotok vizsgálatot, akit akkor sem akarnátok feltámasztani, ha erre hatalmatok volna; és a vizsgálatot azon ember megölésének ügyében rendelték el, akit ha e törvény életre kelhetne, úgy sohasem alkották volna meg! Ha tehát Milo volna a gyilkosa, vallomásakor azok büntetésétől kellene félnie, akiket megmentett? (80) A görögök isteneknek kijáró tisztelettel illetik azon férfiakat, akik a zsarnokokat megölték – mindezt láttam Athénban és Görögország többi városában.¹⁰² Micsoda kultikus ünnepeket rendeznek e férfiak tiszteletére, micsoda himnuszokat, micsoda kardalokat énekelnek! Úgyszólván mint halhatatlan lényekét, olyan áhítattal ápolják emléküket – ti pedig e hatalmas nép megmentőjét, e rettentő gaztett megbosszulóját nemhogy nem halmozzátok el megbecsüléssel, de még azt is eltűritek, hogy büntetéssel sújtják!¹⁰³ Bevallaná, bevallaná, ha megtette volna, s határozottan és örömet tenné, hogy mindnyájunk javáért

tette, noha nem is bevallania, hanem inkább nyíltan hirdetnie kellene.

XXX. (81) Ha ugyanis olyasmit nem tagad, ami miatt nem kérhet mást, mint hogy megbocsássonak neki, habozna talán azt bevallani, amiért még kitüntető elismerést is elvárhatna, hacsak nem véli úgy, hogy hálásabbak vagytok, ha a saját életét védi a tiétek helyett, kiváltképp, amikor éppen e vallomás révén juthatna – ha hálásak akartok lenni neki – a legmagasabb elismeréshez. Ha azonban nem ismeritek el tette helyességét – ugyanakkor saját épségben maradását helyteleníthetné bárki is –, ha e férfiú bátorsága mégsem vívta volna ki a polgárok háláját, akkor is határozottan és szilárd lélekkel távozna e hálátlan közösségből. Hiszen létezhet-e hálátlanabb dolog annál, mint hogy a többiek örvendeznek, miközben csak az gyászol, akinek örömeiket köszönhetik? (82) Noha mindnyájunkat mindig is azon elhatározás vezérelt a hazaárulók megfékezésében, hogy az eljövendő dicsőségünkkel együtt a veszélyt és a gyűlöletet is vállalnunk kell. Mert milyen dicsőségre számíthattam volna – noha *consul*ként sok mindent tettem kockára érettetek és gyermekeitekért –, ha azt hihettem volna, hogy vállalkozásaimat különösebb küzdelmek nélkül kockáztathatom meg? Melyik asszony ne merne megölni egy veszedelmes és gaz polgárt, ha nem félne a veszélytől? Ám aki a gyűlölet, a halál és a büntetés fenyegetése mellett ugyanolyan elszántan védelmezi az államot – azt valóban férfinak kell tartanunk! Egy nép akkor mutatkozik hálásnak, ha a közéletben érdemeiket szerzett polgárait elismerésekkel jutalmazza, egy férfi akkor bátor, ha a büntetés sem bírja rá arra, hogy bátor cselekedeteit megbánja. (83) Ez volt oka annak, hogy T. Annius, Ahala, Nasica, Opimius, Marius vallott, és én magam is vallok – ha az állam ezért hálás volna, ez örömet okozna, ha azonban hálátlan, balsorsában akkor is jó lelkiismeretére támaszkodhatnak.

Ám e jótéteményért, bírák, a római nép szerencséjét és boldogságtok oltalmazóit, a halhatatlan isteneket illeti hála. Másként nem is vélekedhet senki, csak ha tagadja az isteni erő és hatalom létét, ha sem birodalmunk nagysága, sem a nap, az égbolt csillagképeinek mozgása és a természet rendezett változásai nem győzik meg, sem pedig az, ami a legfontosabb: őseinknek bölcsessége, akik a legnagyobb tisztelettel vettek részt az áldozatokon, szertartásokon és madárjóslatokon, s ezt hagyták ránk, utódaikra is örökül.¹⁰⁴

XXXI. (84) Létezik, bizonyosan létezik ez az erő, és ha testiünkben és erőtlen valónkban is van valami, ami éltet és öntudatot ad, akkor meg kell lennie a természet e hatalmas, remek mozgásában is. Talán csupán azért nem gondolkodnak rá, mert nem nyilvánvaló és nem látható, mintha talán saját szellemünket, mellyel érzékelünk, gondolkodunk, s amelynek köszönhetően most is cselekszünk és szólunk, megláthatnánk, vagy egyáltalán mibenlétét vagy helyét felfedezhetnénk! Tehát maga azon erő, amely folyvást hihetetlen szerencsével és gazdagsággal halmozta el városunkat, elpusztította és tönkretette ezt a dögvészt, először is elbizakodottságot öntve belé, hogy erőszakoskodásával és fegyvereivel fel merje ingerelni e bátor férfiút, és így az győzze le, akit ha ő terít le, örök büntetlenség és kicsapongás jutott volna neki osztályrésze. (85) Nem emberi elhatározás, s még csak nem is a halhatatlan istenek szokványos gondossága alakította így az eseményeket, bírák. Istenemre esküszöm, szerintem azon szentélyek mozdultak meg, és tartották fenn jogukat a megtorlásra, amelyek e vadállatot látták elpusztulni. Hozzátok könyörgök most már, albai dombok és ligetek, benneteket, benneteket hívlak tanúul, és titeket, lerombolt albai oltárok, a római nép szentélyeinek társai és testvérei, amelyeket örültségében hirtelen a legszentebb ligeteket kivágva és letarolva Clodius borított el számtalan hatalmas építményével!¹⁰⁵ Most

a ti szent dühötök és erőtok aratott diadalt, akiket mindenféle bűnével bemocskol! Te is, szentséges Iuppiter Latiaris, akinek tavaid, berkeit és vidékeit gyakorta mindenféle parázna bűnnel szennyezett, végre te is rápillantottál, hogy megbüntesd!¹⁰⁶ Nektek, nektek adózott hát, szemetek láttára, későn, de joggal és megérdemelten bekövetkezett bűnhődésével!¹⁰⁷

(86) Hacsak nem tekintjük véletlennek, hogy éppen a Bona Dea-szentély előtt, amely a derék és tisztés ifjú, T. Sergius Gallus birtokán található, hangsúlyozom, éppen a Bona Dea szeme előtt kapta a küzdelem kezdetekor az első sebet, amely azután nyomorult halálát okozta – úgyhogy ama gyalázatos ítélet mégsem mentette fel, hanem csupán megőrizte e példás büntetés számára. XXXII. Bizonyosan ugyanezen istenek haragja indította csatlósait arra az örülségre, hogy az ősök képmásai, temetési ének, gladiátori játékok, gyászmenet, siratók, beszéd és ravatal nélkül,¹⁰⁸ nem törődve a rátapadt vérrel és sárral, megfosztva az ünnepélyes végtisztességtől – noha ezt még az ellenségek is tiszteletben szokták tartani – hajították a máglyára.¹⁰⁹ Úgy hiszem, a végzet nem engedte, hogy a dicső férfiak képmásai akár a legcsekélyebb fényt is megadják e gyalázatos gyilkosnak, s hogy holtában másutt marcangolják szét, mint ahol már életében ítéletet mondtak felőle.¹¹⁰ (87) Istenemre mondom, már zordnak és kegyetlennek éreztem a római nép szerencsésjének istennőjét, hogy oly sok éven át tűrte, hogy Clodius gúnyt űzzön az államból. Paráznasággal mocskolta be legszentebb szertartásainkat, semmissé tette a szenátus tekintélyes határozatait, nyíltan vesztegette meg a bírakat, néptribunusként a szenátust zaklatta, az összes rendeknek az állam megmentése érdekében hozott rendelkezéseit semmivé tönkretette, engem hazámból elűzött, vagyonomból kifogatott, házamat felgyújtotta, gyermekeimet és feleségemet zaklatta,¹¹¹ Cn. Pompeiusnak elvetemült

háborút üzent, magisztrátusokat és magán-személyeket mészároltatott le, fivérem házát felgyújtotta, Etruriát végigdúlta, sokakat kivetett ősi birtokukból és jószágaikból, sokakat zaklatott és gyötört, őrzöngése nem elégedett meg a várossal, Itáliával, a provinciákkal és a küllhoni országokkal, házában már törvényeket vésetett, amelyek rabszolgáinknak szolgáltattak volna ki bennünket, nem volt olyan vagyon, amit ha megkívánt, ne lett volna biztos abban, hogy egy éven belül megszerzi.¹¹²

(88) E tervekkel Milón kívül senki sem szállt szembe. Az egyetlen, aki szembe szállhatott volna vele, arról úgy vélte, hogy legutóbbi kibékülésük óta lekötelezettje, azt mondogatta, hogy Caesar hatalma őrajta múlik, a derék polgárok elszántságát, amint ezt bukásom is bizonyítja, megvetette, egyes egyedül Milo. XXXIII. Ekkor a halhatatlan istenek – ahogy az imént már mondtam – feltűzötték ezt az elvetemült örülséget, hogy merényletet készítsen elő Milo ellen. Másképp e szörnyeteg nem pusztult volna el, s az állam sohasem élt volna ellene a megtorlás jogával. „*Mint praetort a szenátus biztosan korlátozta volna!*” Azonban amikor ezzel mint magánszeméllyel szemben megpróbálkozott, akkor sem ért el semmit.¹¹³ (89) „*Vajon a consulok határozottan fékeztek volna meg a praetort?*” Egyfelől, ha Milót megöli, csak az ő emberei lehetnek volna *consulok*; másfelől, melyik *consul* lett volna egy olyan *praetorral* szemben elszánt, akinek kapcsán még emlékezett arra, hogy tribunusként milyen kegyetlenül próbára tette a *consulok* bátorságát? Mindent hatalma alá hajtott, megszerzett és megkaparintott volna, törvényalkotásával, amelyet a többi clodiusi törvényjavaslattal együtt megtaláltak nála, rabszolgáinkat szabadosaivá tette volna, végül pedig, ha a halhatatlan istenek nem ösztökélik arra az elvetemültségre, hogy elpuhult ember léte megpróbálja meggyilkolni a legbátrabb férfiút, akkor ma már államotok sem volna! (90)

Vajon *praetorként*, esetleg *consulként* – ha e templomok s maguk a városfalak egyáltalán állva maradhattak volna, ha ő életben marad, és megérhették volna *consulságát* –, de akár csak élő emberként is nem követett volna el gaztetteket, amikor még halottként, csatlósai vezérletével is képes volt a *curiát* lángba borítani?¹¹⁴ Láttunk ennél szomorúbb, keserűbb és gyászosabb eseményt? A szentség, a méltóság, a szellem, a közbölcsesség templomát, a város központját, a szövetségeselek oltárát, minden nemzet kikötőjét, azon otthont, amit a nép egésze bocsátott a szenátorok rendelkezésére, lángba borította, feldúlta, meggyalázta – de nem a tudatlan csöcselék, ami szintén keserves lett volna, hanem egyetlen ember! Hát a hullaégető a halottért erre vetemedett, mire nem vetemedett volna zászlóvivőként az élőért? Éppen a *curiába* vitette, hogy azt gyújtsa fel halálában, amit életében is lerombolt volna!

(91) S még vannak olyanok, akik felpanaszolják a Via Appiát, de a *curiáról* hallgatnak, s akik azt hiszik, hogy utolsó leheletéig védhette volna a *forumot*, noha még a *curia* még tetemének sem állhatott ellen? Támaszszátok fel, ha tudjátok, támasszátok csak fel halottaiból! Meg tudjátok majd törni támadását, noha még a temetetlen holt bosszúálló kísértetének is alig tudtok ellenállni? Talán azokat feltartóztattátok, akik fákllyakkal rohanták meg a *curiát*, csákányokkal özönlöttek el a Castor-templomot és fegyverrel az egész *forumot*? Láttátok, hogy a római népet gyilkolják, hogy a népgyűlést karddal kergetik szét, amely M. Caelius néptribunusra figyelt, arra a közéletben nagy bátorságot, a vállalt ügyben jellemzőságot, a derék polgárok szándékai és a szenátus tekintélye iránt odaadást, s Milo iránt e – akár gyűlölet, akár balsors támasztotta – szerencsétlenségében páratlan, emberfeletti és hihetetlen hűséget tanúsított.¹¹⁵

XXXIV. (92) De az ügyről már eleget beszéltem, mindarról pedig, ami nem tar-

tozik az üggyhez, talán már túl sokat is.¹¹⁶ Mi egyéb van még hátra, bírák, mint hogy könyörögve kérjelek benneteket: legyetek irgalmasak e bátor férfiú iránt, amiért ő nem könyörög ugyan, én viszont az ő tilalma ellenére könyörgök és folyamodom? Ne legyetek kevésbé könyörületesek csapán azért, mert zokogásunkat nem kísérik Milo könnyei, ha arca rezzenéstelen, ha hangja és beszéde szilárd és változatlan – nem tudom, hogy nem éppen ezért érdemel-e több segítséget! Hiszen ha a gladiatori küzdelmekben is, ahol a társadalom és a sors legszerencsétlenebbjeiről van szó, azokat szoktuk gyűlölni, akik gyávák, és csúszva-mászva könyörögnek életükért, azokat viszont, akik bátrak, merészek és farkasszemet néznek a halállal, meg szeretnénk menteni – s ha azokat jobban szánjuk, akik nem keresik szánalmunkat, mint akik esdekelnek érte, akkor mennyivel inkább így kell eljárunk a legbátrabb polgárok esetében is! (93) Engem mélyen megráznak, bírák, meghatnak Milo szavai, amelyeket folyvást hallom, amelyek mindennapjaimat betöltik.¹¹⁷ „Éljenek,” – mondja – „*Éljenek polgártársaim épségben, jólétben és boldogságban! Álljon e dicső város, drága hazám, bárhogy bánt is velem! Élvezzék a polgárok a nyugodt közéletet nélkülem, ha már én nem élvezhetem velük együtt – de mégiscsak általam! Magam távozom és elvonulok. Ha tisztességes közösségben nem élhetek, legalább nem szenvedek bectelenségtől, s mihelyst jó erkölcsű, szabad közösségre lelek, megpihenek benne.* (94) „Ó, hiába,” – így szól – „*hiába vállaltam magamra a megpróbáltatásokat! Ó, csalfa remények, hiú ábrándok! Mikor néptribunus létemre ezen elnyomott államban a szenátusnak, mely szinte halott volt, a római lovagoknak, akik erőtlenekek voltak, s a derék polgároknak, akik Clodius fegyvereivel szemben minden méltóságukat föladták, szenteltem magam, gondolhattam volna akkor, hogy valaha is a derék polgárok oltalmát kell majd nélkülözniem? Amidőn téged*” – mert gyakran beszél velem – „*a hazának visszaadtalak,*

gondolhattam-e, hogy nem lesz majd helyem e hazában? Hol van most a szenátus, amelyet követtünk, a római lovagok, a te lovagjaid? Hol a városok támogatása, Itália szava? Hát a te hangod, M. Tullius, amely oly sokakat védelmezett meg? Egyes egyedül rajtam nem tud segíteni, aki oly sokszor tettem ki magam miattad életveszélynek?”

XXXV. (95) Ám ezt sem sírva mondja, bírák, mint én most, hanem ugyanolyan tekintettel, amelyet most láttok. Megtagadja ugyanis, megtagadja tettét, ha hálátlan polgárokért vállalta, de nem tagadja meg, ha azok, akikért tette, rettegnek, és mindenben veszélyt sejtene. Azért vállalta – így mondja –, hogy a népet s a legszerencsétlenebb hordát, amely Clodius vezérletével a javaitokat veszélyeztette, életetek biztonsága érdekében ne csupán bátor kiállásával megnyerje, hanem három atyai birtokának feláldozása árán le is csendesítse. Nem tartott attól, hogy míg a köznépet ajándékokkal csillapította le,¹¹⁸ aközben benneteket nem sikerült megnyernie egyedülálló közéleti érdemeivel. A szenátus jóindulatát még a jelen viszonyok közepette is gyakran tapasztalhatta, s biztos állítja, hogy a töletek és rendetektől kapott számos szerencsekívánatot, támogatást és szíves szót, magával fogja vinni, bármilyen irányba tereli is a végzet élete folyását. (96) Emlékszik arra is, hogy csak a kikiáltó szava maradt el,¹¹⁹ amit nem is hiányolt igazán, ám ami egyedül számított: a nép összes szavazatával *consullá* választotta. Végezetül, ha most e fegyverek mégis ellene fordulnának, akkor is úgy érezné, hogy csak egy gaztett gyanúja, s nem egy valós büntett állt az útjában. Még azt is hozzáfűzi igen helyesen, hogy a derék és bölcs ember nem jutalom reményében szokta a jótetteket keresni, hanem a jót önmagáért cselekszi; ő mindenkor a legragyogóbb tetteket vitte véghez, hiszen egy férfi számára nincsen nagyszerűbb dolog, mint hazáját a veszedelmektől megszabadítani.¹²⁰ (97) Szerencsések, akiket polgártársaik

ezért elismeréssel jutalmaznak, ám azok sem szerencsétlenek, akik jótéteményeikkel polgártársaikat felülmúlták. Az erény minden jutalma közül, ha ezeket rangsorolhatjuk, a dicsőség a legfőbb jutalom, mivel ez az egyetlen, amely életünk rövidegért az utókor emlékezetével vigasztal, amely távollétünkben is jelenlévővé, holtunkban is élővé tesz, s ez az, amelynek lépcsőfokain még az emberek is feljuthatnak az égbe. (98) „*Rólam*” – így szól – „*beszél majd mindenkor a római nép és az összes nemzetek, s híremet sohasem fedí majd hallgatás. Hiszen még most is, noha ellenségeim összes fáklója ellenem izsítja a gyűlöletet, bárhol gyűlnek is össze az emberek, hálálkodva, szerencsét kívánva ünnepelnek beszédükben. Nem említem az Etruriában már megült és újra megüendő ünnepet.*¹²¹ *P. Clodius halála óta, úgy hiszem, százegy nap telt el. Ezalatt a római nép birodalmának határait nemcsak tettem híre, de az afelett érzett öröm is bejárta. Bárhol legyen is testem, nem aggaszt, mert nevem dicsősége eljutott már minden földre, és mindörökre ott is lakozik majd!*”

XXXVI. (99) Mindezt gyakorta elmondta nekem négy szemközt, én viszont most nyilvánosság előtt szólok hozzád, Milo: „*Ha ez a meggyőződésed, nem dicsérhetlek érte eléggé, de minél emelkedettebb isteni erényed, annál fájdalmasabb elszakadnom tőled. S ha elragadnak tőlem, még azon panaszban sem nyerhetek vigaszt, hogy azokra haragudhatnék, akik ilyen súlyos sebet ejtettek rajtam. Hiszen nem ellenségeim fosztanak meg tőled, hanem leghűbb barátaim, akiktől sohasem szenvedtem kárt, hanem mindig csak szíveséget kaptam.*” Sohasem okozhattok nekem olyan rettentő fájdalmat – hiszen mi lehet ilyen fájó –, hogy megfélemezzen arról, hogy mindig milyen nagyra értékeltetek. Ha azonban ti megfélemeztek róla, ha bennem valamit kárhoztatok, miért nem inkább rajtam, s miért Milón toroljátok meg? Hiszen ha valami történnék velem, csodálatosan fejezném be életemet, e szörnyű csapást nem kellene

meglátnom! (100) Most csak az az egyetlen vigasz éltet, hogy te, T. Annius, sohasem kényszerültél nélkülözni szeretetemet, támogatásomat és hálámat. Érdekemben vontam magamra a hatalmasok gyűlöletét, gyakran tettem kockára testi épségemet és életemet ellenségeid fegyvereivel szemben, sokak előtt vettem magam földre érted könyörögve, magam és gyermekeim vagyonát és javait is rendelkezésedre bocsátottam, ha szorult helyzetbe sodródtál, s ha erőszakot forralnak ellened, vagy életveszély leselkedik rád, ma is magamra vállalom. Mi van még hátra? Mi többet tehetek irántam tanúsított szívességidért cserébe, mint hogy jövendő sorsodban, bármilyen legyen is, osztozom veled? Nem háritom el magamtól, és nem vonakodom, hozzátok azonban azért könyörgök, bírák, hogy vagy még az ő felmentésével növeljétek azon jótétemények számát, melyeket irántam tanúsítottatok, vagy pedig nézzétek végig, hogy száműzetésével azok is semmivé válnak!

XXXVII. (101) Könnyeim azonban nem hatják meg Milót – valami hihetetlen lelkierő van benne –, azt tartja száműzetésnek, ahol nincs hely az erény számára, a halált pedig természetes végnek, nem pedig büntetésnek véli. Maradjon is olyan a jelleme, amilyennek született! Hogyan? Ti azonban, bírák, milyen szellemben éltek majd a jövőben? Milo emlékét megőrzitek, őt magát azonban elűzitek? A föld bármely pontja méltóbb lesz arra, hogy befogadja bátorságát, mint az, ahonnan származik? Benneteket szólítalak, bátor férfiak, akik már sok vért ontottatok a hazáért, a győzhetetlen polgárt fenyegető veszedelemben benneteket szólítalak, *centuriók*, és benneteket, katonák! Nem csupán személyné, hanem e törvényszék fegyveres oltalmazóiként álltok itt, miközben e rettenthetetlen férfierényt városunkból elűzik, kivetik, és elkergetik? (102) Ó, én nyomorult, én boldogtalan!¹²² Te, Milo, el tudtad érni, hogy ezen emberek

hazahívjanak, én pedig még azt sem, hogy ugyanők itt tartsanak? Mit felelek majd gyermekeimnek, akik téged második atyjukként tisztelnek? Hát neked, Quintus fivérem, aki távol vagy, s azon időkből társam voltál!¹²³ Hogy nem tudtam Milo életét azok segítségével megmenteni, akik révén ő az enyémet megmentette? S miféle ügyben nem tudtam megmenteni? Amely minden népet hálára kötelez! Kitől nem tudtam megmenteni? Azoktól, akik a legtöbbet nyertek Clodius halálával! Ki könyörgött érte? Én!

(103) Milyen rettenetes bűnt forraltam, milyen fertelmes gazztetet követtem, bírák, amikor kinyomoztam, feltártam, lelepleztem, és eltiportam közös veszedelmünk áruló jeleit? Az engem és enyémet sújtó összes fájdalom e forrásból ered. Miért akartátok, hogy hazatérjek? Hogy végignézzem azok elűzetését, akiknek a segítségével hazatérhettem? Könyörgök, ne tegyétek hazatérésemet keserűbbé, mint amilyen távozásom volt! Mert hogyan érezhetném, hogy visszahe-lyeztek korábbi jogaimba, ha elszakítanak azoktól, akik jogaimba visszahelyeztek?

XXXVIII. Inkább azt adnák meg a halhatatlan istenek – ne sértsen, hazám, hogy így szólok, hiszen attól félek, gyalázkodásnak tűnik, amit Milo iránti jó szándékból mondok –, hogy P. Clodius éljen, mi több, legyen *praetor, consul, dictator*, mintsem hogy e látványt kelljen szemlélnem! (104) Ó, halhatatlan istenek! Milyen bátor férfiú, akit nektek, bírák, kellene megoltalmaznotok! „*Semmiképpen sem,*” – mondja ő – „*inkább nyerje el ő megérdemelt büntetését, mi pedig majd ehviseljük, ha kell, a nem nem érdemelt büntetést!*” A haza javára született – s mégse hazájában haljon meg, s ha úgy hozná a sors, még csak ne is hazájáért? Szelleme emlékét mindörökre megőrzitek majd, de azt nem engeditek, hogy testét Itáliában fedje sír? Azt az embert száműzze bárki is ítéletével e városból, akit, ha száműztetek, minden város magához akar majd kötni? (105) Ó, boldog

az a föld, amely e férfit befogadja, hálátlan ez, ha elúzi, s nyomorult, ha elveszíti! De be kell fejeznem, hiszen könnyeimtől elcsuklik szavam, ő nem engedi, hogy könnyeimmel védelmezzem. Könnyörögve kérek benneteket, bírák, hogy ítéletek meghozatala során valós meggyőződéseket bátran fejezzétek ki! Bátorságotokat, igazságosságotokat és hűségeteket, higgyceteket nekem, az tartja majd legtöbbször, aki a bírák kijelölése során a legderekabb, legbölcsebb és legbátrabb férfiakat választotta ki!¹²⁴

JEGYZETEK

¹ A Titius Annius Milo védelmében született és teljes terjedelmében ránk maradt beszéd 52. áprilisának elején hangzott el a Milo elleni büntetőperben. Milo ellen *vis*, vagyis a közrendet/köznnyugalmat sértő erőszakos cselekmények, egész pontosan Clodius utcai harcok során történt meggyilkolása miatt emeltek vádat a Pompeius mint *consul* által külön e tényállásra megalkotott törvény alapján.

A Rómában garázdálkodó, magánhadsergként bevetett – egyrészt Clodius, másrészt Milo által vezetett – fegyveres bandák terrorja 58-tól 52-ig egyre nagyobb fenyegetést jelentett nem csupán a közbiztonság, hanem a köztársasági államrend számára is. Clodius a triumvirek felbujtására állította fel saját „hadsergét”, hogy 58-ban elérje Cicero száműzetését és a triumvirátus számára kellemetlen egyének kirekesztését a közéletből. Clodius ekkortájt Róma tényleges urának érezhette magát, s fegyveres hordáival igyekezett minden lehetséges ellenállást elfojtani. Nemcsak Pompeiust provokálta – a Pompeius által fogolyként Rómába hozott Tigranesnek segített a menekülésben (Cic. *Att.* 3, 8, 3), s a Pompeius rendelkezése szerint Deiotarus király területéhez tartozó szentélyt nagy összegért eladta Brogitarusnak, akinek önkényesen még királyi címet is adományozott (Cic. *Sest.* 56) –, aki immáron nem érezvén magát biztonságban nem mutatkozott a nyilvánosság előtt (Cic. *Sest.* 15. 69), hanem az őt hatalomba segítő Caesaral is szembe fordult, olyannyira hogy tribunusi

működése végén már a caesari törvények és rendelkezések érvényességét is megkérdőjelezte. A Clodiust hatalomba segítők számára ekkor vált végleg világossá, hogy védencük támogatásával milyen végzetes hibát követtek el. Clodius alkalmatlan volt politikai szövetségeseinek, s az optimatáknak ekkor lehetőségük nyílt volna arra, hogy politikai egységet kovácsolva a káosz és a terror által fenyegetett Pompeiust a Clodiust a népröbunusi tisztséghez juttató Caesarról leválasztva saját oldalukra állítsák. Az optimaták azonban nem kicsinyes belviszályokban örölték fel erőiket, s az egykori szövetségeseik, Pompeius és Crassus sem tudtak megegyezésre jutni, így az optimaták klikkjei, Pompeius, Crassus, a Cicero-hívek, Clodius és a söpredék mind különutas megoldásokon töprengtek, nem tudván, hogy a hosszú távú politikai irányokat Caesar galliai táborában határozzák meg.

Mintegy Clodius dühöngését ellensúlyozandó Pompeius felbujtotta Milót, hogy szintén állítson és fegyverezzen fel egy magánhadsergként használható bandát, s innentől éveken át immáron két, egymás ellen küzdő horda veszélyeztette a belbiztonságot egészen 52. január 18-ig, amikor Rómától hozzávetőleg húsz km-re a Via Appián dülő harcban Clodiust megölték. A közélet viszonyai már 53-ban tarthatatlanná váltak, ugyanis Pompeius rendkívüli *imperiumra* akarván szert tenni gondoskodott arról, hogy júliusig *magistratusok* nélkül maradjon az államszervezet. A következő év *consulatusára* Milo mellett P. Plautius Hypsaecus és Q. Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica pályáztak. Az optimata érdekeket követő Milót Pompeius nem támogatta, ám vesztegetéssel és terrortal Clodius is küzdött ellene – így állhatott elő az a helyzet, hogy 52. január 1-jén egyetlen *consul* sem léphetett hivatalba.

A Clodius halálával végződő, Bovillae melletti összecsapás – ami nagyban felgyorsította az eseményeket, a szenátus és Pompeius közti kiegyezést s ezzel a polgárháború kirobbanását – a következőképpen zajlott le. Milo Lanuviumba igyekezett, Clodius pedig a Bovillae és Lanuvium között fekvő Ariciából tartott hazafelé. Milo és felesége, Fausta kocsiját számos rabszolga követte, köztük gladiátorok is, a lovon közeledő Clodiust hozzávetőleg harminc rabszolga és három római polgár kísérte. Milo két gladiátora összetűzésbe keveredett Clodius rabszolgáival, Clodius a zajt

hallván hátrafordult, és a vállán sebet kapott. Nagyobb küzdelem kerekedett, a sebesült Clodius egy közeli fogadóba vitték. Milo mindezt látván megrohmozta a fogadót, Clodius előrángatták rejtékhelyéről, és számos törszúrással végeztek vele. A holttestet otthagyták az úton, s azt egy Rómába tartó szenátor találta meg, és vitette be a városba.

Clodius halála hatalmas zavargásokat eredményezett Rómában, hívei a Curia-ba vitték a holttestet, s ott máglyán elégették – ennek során a Curia épülete és a szomszédos Basilica Porcia is a lángok martaléka lett. A szenátus erre a *senatus consultum ultimum*-mal elrendelte a „szükségállapotot”, az *interrex* – vagyis a szenátus kijelölt tagja, aki a *consuli* hivatal betöltetlensége idején öt napig ellátta azok feladatát –, a néptribunusok és Pompeius mint *proconsul* kapták a feladatot, hogy az állam biztonságáról gondoskodjanak, illetve Pompeius felhatalmazást kapott, hogy egész Itáliában sorozást tartson. Pompeius tárgyalásokat kezdett M. Cato Porciusszal, a szenatori párt prominens képviselőjével és Caesarral, hogy valamiféle kivételes, a politikai helyzet indokolta *imperium*-ot kapjon, s hozzávetőleg hatvan nappal később elnyerte az addig ismeretlen és közzéjogiilag definiálhatatlan *consul sine collega* tisztséget, vagyis egyfajta *dictatori* felhatalmazottságra tett szert.

Pompeius megválasztása után néhány nappal két törvényjavaslattal állt elő, amelyek közül az egyik a Milo felelősségre vonására szolgáló *lex Pompeia de vi* nevet viselte. Az személyre szabott, kivételesen szigorú eljárási rendet is előíró törvényjavaslat ellen mind a szenátus, mind pedig M. Caelius Rufus, Milo párthíve tiltakozott, Pompeius azonban a népgyűlésnél keresztülvitte a törvényt, s a Milo felett ítélező esküdtbírók elnökévé (*quaesitor*) kinevezték L. Domitius Ahenobarbust. Vádlóként a meggyilkolt Clodius két unokaöccse, a későbbi triumvir, Marcus Antonius és P. Valerius Nepos lépett fel. A védelmet – lévén, hogy többek között Milónak köszönhetette, hogy hazatérhetett száműzetéséből – Cicero vállalta, s ezzel nagyban veszélybe sodorta Pompeiushoz és Caesarhoz fűződő viszonylag kiegyensúlyozott, ám igencsak törékeny viszonyát, valamint magára vont Clodius híveinek, köztük három néptribunus, T. Munacius Plancus, Q. Pompeius Rufus és (az utóbb történetíróként

hírnevet szerzett) C. Sallustius Crispus támadásait.

Az első, április 4-én tartott tárgyaláson keletkezett zavargások után Pompeius csapatai szállták meg a *forum*-ot, április 7-én azonban a Clodius-párti néptribunus, Munatius Plancus felszólította híveit, hogy a jelenjenek meg teljes létszámban a másnapi, a pert bezáró tárgyaláson. Április 8-án Róma minden üzlete zárva tartott, a katonaság ellenőrzése alá vonta a *forum*-ot és környékét, s az idő rövidsége miatt Cicero egyedüli védőként ragadta meg a szót, azonban az ellenpárt idegőrlő lármája és fenyegető demonstrációja miatt össze-zavarodott, és mondandóját összefüggéstelenül és meggyőzőerő nélkül adta elő. A per Cicero egyik legnagyobb törvényszéki vereségével zárult, az ötvenegy esküdtbíró közül harmincnyolcan voksoltak Milo bűnössége mellett, aki rögvest önkéntes száműzetésbe vonult Massiliába.

A ténylegesen elhangzott beszédet gyorsírással rögzítették, amit még Quintilianus is olvashatott. Az utókorra azonban csak a Cicero által lecsiszolt, kerek egészé formált, átstilizált változat maradt, az a beszéd, amit a szónok április 8-án el akart volna mondani, ha nem rettent volna meg a fenyegető söpredék terrorjától. E közzétett mestermű egy példányát Milóhoz is eljuttatta, aki állítólag örömet fejezte ki afelett, hogy ha Cicero akkoriban a bíróság előtt is így beszélt volna, akkor most nem ehelné a kizárólag Massiliában halászható kiváló halfajtát. (Dio Cass. 40, 54, 2)

Az *oratio* bevezetése már azt a benyomást kelti, mintha 52. április 8-án hangzott volna el, azonban a későbbi, a helyzetet nem ismerő olvasó számára is érzékeltetővé teszi a *forum*-on uralkodó hangulatot. (Cic. *Mil.* 1–6) Szinte magunk előtt láthatjuk a szónokot, a vádlottat, a bírakat, a katonaságot, a felfegyverzett bandát, Pompeiust és Clodius híveit. A szónok azonnal mintegy magát igyekszik meggyőzni, hogy a katonaság csupán a rend fenntartását szolgálja, Clodius híveivel, az agresszív kisebbséggel szemben pedig kellő határozottsággal kell fellépni. Saját félelmének elismerése egyúttal a hallgatósághoz intézett felhívás (Cic. *Mil.* 4), miszerint Milo tettét inkább elismerés, semmint gáncs illeti, hiszen ezáltal súlyos szorongatottságból mentette meg az államot, ám erre a szónok csak azt követően kíván kitérni, hogy jogilag tisztázta Milót: jogos védelmi helyzetben cselekedett. (Cic. *Mil.* 5. sk.)

A *narratio*ban a szónok nem kezd közvetlenül a vádakkal foglalkozni, hanem ehelyett vázolja az ügy politikai és jogi háttérét – megjelenítve mind az ellenfél, mind a saját verzióját. (Cic. *Mil.* 7–23) Ennek során kitér a jogos védelmi helyzet, a szenátusi álláspont és a pompeiusi intézkedések elemzésére. A jogos védelmi helyzet taglalása a közismert „*vim vi repellere licet*”, illetve „*arma armis repellere licet*” alapelvben foglalható össze (Cic. *Mil.* 7–11), ami kiválóan alkalmas arra, hogy a bírákban bizalmat ébresszen, még mielőtt az ügy konkrét körülményei mérlegre kerülnének. Cicero értelmezésében a szenátus egyértelműen Milo mellett foglalt állást, hiszen a január 18-i eseményeket – a Curia felgyújtását – is törvénytelennek minősítette, s ezzel úgyszólván legitímálta Clodius megölését. (Cic. *Mil.* 12–14) Pompeius rendelkezéseinek, a *lex Pompeia de vi* keresztül-vitelének magyarázata kapcsán már lényegesen nehezebb feladattal küzd meg – látszólag eredményesen. Ellenpéldákkal igyekszik igazolni, hogy Pompeius miért kényszerült rendkívüli törvényszék felállítására: minde erre nem Clodius személye, hanem a közállapotok kényszerítették, s annál is inkább ügyelnie kellett az objektivitás, illetve az objektivitás látszatának fenntartására, mivel Clodius ellensége, Milo pedig barátja volt – a szigorú eljárási rend nem kizárja, hanem elősegíti az igazságos ítélet meghozatalát. (Cic. *Mil.* 15–22) A tett leírása során először az indítékokat (Cic. *Mil.* 24–26), majd az események lefolyását vázolja. (Cic. *Mil.* 27–29) Rendkívüli taktikai érzékkel Clodius motivációját, illetve Clodiusnak mint az események katalizátorának szerepét domborítja ki: Clodius *praetori* hivatalra pályázott, ám ezen, az államrendet veszélyeztető tervét Milo esélyei a *consulatus*ra kudarccal fenyegették. Erre elhatározta, hogy végez Milóval, s nemcsak a szándékát, hanem gyalázatosa tette kivitelezésének napját is előre bejelentette. (Cic. *Mil.* 24. skk.) Az események leírásában a szerepek világosan le vannak osztva: Clodius az elszánt merénylő, a béke és a köznyugalom megzavarója, Milo pedig a békés utazó, az állam megmentője. A küzdelem leírása rövid és egyértelmű: Clodius emberei rejtekből támadtak, Milo védekezni próbált, rabszolgái pedig, miután arról kaptak hírt, hogy urukat meggyilkolták, végeztek Clodiuszal. (Cic. *Mil.* 29) A cicerói narratíva alapvetően eltér a Kr. u. I. századi Cicero-kommentátor, Asconius Pedianus

fentebb vázolt elbeszélésétől. A szónok mindenestül mellőzi, hogy a sebesült Clodius rabszolgái egy fogadóba vitték, valamint hogy Milo emberei szabályos ostrom alá vették a fogadót. Cicero számára kedvező lehetett a vád szintén igencsak tendenciózus elbeszélése, amely szerint Milo előre kitervelte Clodius meggyilkolását. Mindebből jó eséllyel megállapítható, hogy a két ősellenség találkozása és az összecsapás kirobbanása a véletlenek szerencsétlen összjátékának volt köszönhető. A vád Milo oldalán akarta a szándékosságot bizonyítani, a védelem ezzel szemben Clodius részéről igyekezett az előre megfontoltságot megkérdőjelezhetetlenné tenni. E nem túl szerencsés érvelési taktika csak olyan bírák esetén arathatott volna sikert, akik a jogi érvelést pusztán formalitásnak tekintve, az ügyet kizárólag politikai szemszögből értékelve hajlandók lettek volna a nyilvánvaló ferdtételeknek hitelt adni. A Milo részéről fennálló jogos védelmi helyzet megkérdőjelezhetetlen voltát kiindulási pontként elfogadhatni igyekvő cicerói érvelés az ügyet egyoldalúan politikai nézőpontból szemlélő bírákat feltételez.

Cicero érvelése ugyan nem minden pontot követi talán a tényeket, azonban teljességgel koherens rendszert alkot: az *argumentatio* mindenestül alkalmazkodik a vázolt tényálláshoz, s ekképpen a két rész minden ponton erősíti egymást. (Cic. *Mil.* 32–71) A két fél, Clodius és Milo előéletének és jellemrajza (Cic. *Mil.* 32–43) és a ténykörülmények, a helyszín és az időpont leírása (Cic. *Mil.* 44–56) precízen rímeli az események korábbi rövid vázlatára. (Cic. *Mil.* 24. skk.) Az elbeszélés lineáris voltát semmi sem töri meg, s a megismélt, ám immáron részletesebb narratíva kiválóan alkalmas – lett volna, ha így hangzott volna el – a bírák, illetve az olvasók meggyőzésére. Csak az *argumentatio* harmadik, „*extra causam*” harmada lép túl az egyenes vonalú okfejtésen: a Clodius halála után körülményeket taglalva Milo utóbb kikövetkeztethető indítékaival foglalkozik, rabszolgái felszabadításával – amivel kiküszöbölte a tortúrával kikényszeríthető vallomásokot –, illetve azonnali visszatéréssel Rómába, amivel úgymond jó lelkiismeretét bizonyította. (Cic. *Mil.* 57–71) Ezen okfejtéssel igyekszik a bírák Pompeiustól való félelmét csökkenteni, aki – amint Cicero helyesen érezte – az általa vágyott bírói döntés legfőbb akadályát jelentette. A főrész utolsó részében Cicero – az egykori *conservator civium*

(Cic. *Mil.* 73) – hangsúlyozza, hogy Clodius megölésével Milo a *tutor et procurator rei publicae*, illetve *conservator tanti populi* nagy veszedelemtől mentette meg az államot: olyan megbecsülést és elismerést érdemelne, mint a zsarnokölők a görögökénél – ha pedig előre megfontolt szándékkal szabadította volna meg Rómától a *tyrannustól* (Cic. *Mil.* 35. 72), Clodiustól, nem pedig jogos védelmi helyzete okán, még nagyobb dicséret illelné. (Cic. *Mil.* 80. 83) Természetesen mindez csupán hipotetikus állítás, hiszen – amint Cicero állítja – Milo tette nem a jogellenességet kizáró körülmény folytán nem büntetett, viszont jól érzékelteti a jogi és politikai, a racionális és érzelmi viszonyulás közti ellentétet. (Cic. *Mil.* 72–91)

A *peroratió*ban folytatódik az *extra causam* érvelés. (Cic. *Mil.* 92–105) Minthogy a nem éppen konfliktuskerülő és kevésbé békeszerető Milo személyisége nem teszi lehetővé, hogy a szónok a szokványos, a vádlott nevében a bírákhoz intézett könyörgéssel zárja beszédét, védencét az állam javát szinte sztoikus lelkiülettel védő hőssé stilizálja, a könyörgő szerepét pedig maga veszi át, megosztva a hallgatósággal abbéli félelmét, hogy nem tudja majd megmenteni a száműzetéstől azon férfit, aki számára a száműzetésből való visszatérést biztosította.

² Az *oratio* elején félelmet emlegetni bevett szónoki toposz volt, amivel a szónok a hallgatóság rokonszenvét igyekezett megnyerni, illetve bizonyítani próbálta, hogy tisztában feladata és felelőssége súlyával, valamint kifejezte az értő hallgatóság iránti nagyrabecsülését abban reménykedve, hogy nem okoz majd nekik csalódást – vö. Cic. *De orat.* 1, 119. skk. Cicero maga is gyakran élt e toposszal – vö. Cic. *Rosc. Am.* 9; *Deiot.* 1. A *Pro Milone* nyitását Quintilianus mint példaértékű *exordiumot* említi – vö. Quint. *inst.* 11, 3, 47. skk.

³ A Milo felett ítélkező *quaestio* harmadrészt szenátorokból, harmadrészt lovagokból, harmadrészt pedig *tribuni aerarii*ből – egy, a lovagokhoz közeli osztályból – állt.

⁴ Cicero, akinek már korábban száműzetésbe kellett mennie, ahonnan Milo segítségével hazatérhetett, és Milo, akit a per kapcsán száműzetés fenyeget.

⁵ A derék polgárok (*boni*) nem más, mint az optimaták, a gazok (*improbi*) pedig azok ellenségei, a felforgató elemek.

⁶ Az *exordium* végén következik az ügy jogkérésének (*stasis, status, quaestio, constitutio*) leírása. Az ügy kezelésének módozatai az antik szónoki teória szerint: a *status coniecturalis* esetén azt a kérdést kellett tisztázni, hogy a gyanúsított elkövette-e a tettet, vagyis a kérdés az elkövető személyére irányul, a *status definitivus* a beismert tett jogi minősítésére vonatkozik, a *status generalis* vagy *qualitativus* esetén azt vizsgálták, hogy az elkövetett cselekmény adott büntetőtörvény hatálya alá tartozik-e, a *status translativus* esetén pedig, hogy melyik törvény alkalmazandó, illetve melyik törvényszék kompetens az ügyben. A *status generalis* nagyjából megfeleltethető a mai jogellenességet kizáró okoknak – pl. jogos védelem, szükséghelyzet stb. Mások mellett érveltek, hogy az ügy a *status generalis* szemszögéből bírálható el, nevezetesen, hogy Clodius megölése azért nem bűncselekmény, mert az állam érdekét szolgálta, vagyis teljes joggal került rá sor. Cicero nem ezt az utat választotta, mivel sem a *deprecatio* eszközhöz (amellyel a vádlott beismerte bűnösségét, és korábbi érdemeire hivatkozva kér kegyelmet), sem a tettet az állam érdekében történt cselekményként beállító *comparatio* lehetőségéhez nem kívánt nyúlni. Érvelésében a *relatio criminis* eszközhöz nyúl, és azt akarja bizonyítani, hogy Clodius szándékozott meggyilkolni Milót, az pedig csupán önvédelemből cselekedett. Ugyanakkor megállapítható, hogy a jogos védelmi helyzetre való hivatkozás stabil jogi és politikai alappjáról kiindulva egyáltalában nem fektet kisebb súlyt az érzelmi ráhatásra, és él a *comparatio* eszközével, vagyis egyúttal Milo önvédelemből elkövetett tettet az állam számára hasznos fejleményként állítja be.

⁷ A szónok előre bejelenti beszédének két fő részét: a *causát*, vagyis tényállás leírását (24–71) és az *extra causam* részt, vagyis a politikai okfejtést (72–91).

⁸ Az *argumentatio* bejelentése: 7–23. Ennek keretében a szónok felvázolja az előtte álló feladatokat, miszerint a következő három pontot kell cáfolnia: mindenkit, aki ölt, halálra kell ítélni (7–11); a szenátus Milo tettét államellenes cselekménynek minősítette (12–14); Pompeius kifejezetten Milo megbüntetése céljából alkotott új törvényt (15–23). Ha tehát e pontokat megcáfolta, érvelésének nyitott fülekre kell találnia a bíráknál.

⁹ A hagyomány szerint Tullus Hostilius idején a Róma és Alba Longa között a vezető hatalmi pozícióért dúló harcot két hármás iker, a római Horatiusok és az albai Curiatiusok küzdelme döntötte el, amelyből egyedüli túlélőként a cselhez folyamodó M. Horatius tért haza élve. Amikor nővére megpillantotta fivérét a jegyesétől zsákmányolt fegyverekben, jegyesét gyászolva zokogásban tört ki, mire fivére megölte mondván, hogy *így kell járnia minden római nőnek, aki meggyászolja az ellenséget*. Miután M. Horatiust emberölésért halálra ítélték, a népgyűléshez fellebbezett, és kegyelmet kapott. Az római hagyomány szerint ez volt a legkorábbi emberölési per, illetve a népgyűléshez folyamodó fellebbezés (*provocatio ad populum*) legkorábbi alkalmazása. Vö. Liv. 1, 24-26.

¹⁰ P. Africanus Scipio a Velleius Paterculus által hagyományozott elbeszélés szerint C. Papirius Carbo (néptribunus 131-ben vagy 130-ban) kérdésére, miszerint joggal ölték-e meg Tiberius Gracchust, azt felelte, hogy amennyiben az önkényesen magához akarta ragadni a hatalmat, akkor jogosan kellett meghalnia. Vö. Vell. 2, 4, 4.

¹¹ C. Servilius Ahala megölte az önkényuralomra törő Sp. Maeliust. Először elítélték, azonban hamarosan, 435 táján visszahívták a száműzetésből – vö. Cic. *Cat.* 1, 3.

¹² P. Cornelius Scipio Nasica (*consul* 138-ban) és L. Opimius (*consul* 121-ben) gyilkolták meg a Gracchusokat – vö. Cic. *Planc.* 88.

¹³ Marius 100-ban a szenátus parancsára határozottan fellépett korábbi politikai szövetségese, L. Apuleius Saturninus néptribunussal szemben.

¹⁴ A szenátus 63. december 5-én adott felhatalmazást Cicerónak mint *consul*nak az összeesküvő catilinariusok kivégeztetésére a *senatus consultum ultimum* keretében. Utalás az anyagyilkos Orestes történetére, akit végül Athéné ítélete felmentett.

¹⁵ Az éjjeli, illetve nappali, de fegyverrel támadó tolvaj megölését a tizenkettőblás törvény jogszerűnek minősítette, vagyis ezen eset nem volt emberölésként büntetendő a jogellenességet kizáró ok miatt – vö. Cic. *Tull.* 47. skk. Utóbb, a köztársasági kor végén a jogos védelem és a sükséghelyzet e körét szűkebbre vonták.

¹⁶ Ezen, a természetjogról (*ius naturale*) szóló mondatot Cicero retorikaelméletében a párhuzamos szerkesztés, a *concinntitas* iskolapéldájaként idézi – vö. Cic. *Or.* 165.

¹⁷ Utalás a Sulla által kibocsátott *lex Cornelia de sicariis et veneficis*re.

¹⁸ Utalás Clodius párthívére, T. Munatius Pancus Bursára, akinek a tűzvész miatt el kellett hagynia a *forum* szónoki emelvényét.

¹⁹ Utalás a *lex Cornelia de sicariis et veneficis*re és a *lex Plautia de vi*re.

²⁰ A házasságtörés említése a Caesar második feleségével, Pompeiára, illetve a Bona Dea ünnepén kirobottan botrányra utal. 62. decembere elején ülték meg Caesar, a főpap (*pontifex maximus*) házában Róma előkelő asszonyai – köztük a Vesta-szüzek is – a Bona Dea ünnepét. Rómában egy *imperiummal* rendelkező *magistratus* házában tartották a szertartást, amin csak az uralkodó osztály nőtagjai és a Vesta-papnők vehettek részt, az ünnepet a *magistratus* felesége vezette. Jelen eset szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a szertartásról minden hímnemű élőlény – legyen az ember, avagy állat – szigorúan ki volt zárva. Arról, hogy ezen az éjszakán mi történt, a történetírói források nem adnak minden ponton egységes képet, a következő azonban meglehetősen biztonsággal megállapítható: Clodius valahogyan bejutott a házba (Plutarchos szerint nyitva találta az ajtót, és úgy ment be). Hárfásnőnek álcázta magát, ám Plutarchos és Appianos azon állítása, miszerint az álcázást nagyban megkönnyítette, hogy ekkor tájt még nem kellett borotválkoznia, téves, elfeledkeznek ugyanis arról, hogy a Bona Dea-botrány idején Clodius már huszonkilenc-harmincéves volt. Dio Cassius közlése szerint célja Caesar feleségének, Pompeiának elcsábítása volt (ami Dio Cassius szerint meg is történt), ám ez egyáltalán nem biztos. A megzavart ünnepet utóbb a Vesta-papnők megismételték (*instauratio*). A *senatus*ban a Bona Dea-botrányt Q. Cornificius hozta fel először, a testület pedig a Vesta-papnők és a *pontifex*ek elé utalta, akik a *pontifex maximus*, Caesar elnöke alatt ülték össze. A vádemelés valamikor 61. március 15-e előtt megtörtént. Magáról a perről igen keveset tudunk. A vád ellen Clodius azon alibit kívánta igazolni, hogy a Bona Dea-szertartás napján nem Rómában, hanem Interamnában volt. Ezen alibit megdöntendő tanúként lépett fel számos, a Bona Dea-ünnepen részt vevő nő, köztük Caesar anyja, Aurelia és Caesar nővére, Iulia is. Cicero hasonlóképp tanúvallomást tett arról, hogy a szertartás napján Clodius meglátogatta Rómában – egyes

források szerint e látogatás a botrány előtt három órával (azaz késő este), más értelmezések szerint a reggeli köszöntés alkalmával történt. Clodius végül felmentették. A per nem Cicero kívánsága szerint dőlt el, és tanúvallomása révén Clodiusban halálos ellenségre tett szert, ami további pályafutására nézve tragikus fordulatot – száműzetést – jelentett. Ehhez lásd Cic. *Att.* 1, 13, 3; *har. resp.* 37; Vell. 2, 45, 1; Plut. *Cic.* 28; *Caes.* 9; Suet. *Iul.* 6, 2; *App. civ.* 2, 14, 52; Dio Cass. 37, 45; *Liv. perioch.* 103.

²¹ M. Aemilius Lepidus (*consul* 46-ban és 42-ben), Octavianus és Antonius mellett a második triumvirátus tagja. A Clodius meggyilkolása utáni zavargások Lepidus ellen is irányultak, mivel ő töltötte be az *interrex* tisztségét. *Interrexet* eredetileg a király halálakor választottak a köztes időszakra, utóbb a *consul* halála vagy a sikertelen *consul*választás esetén bízták meg e funkció keretében a szenátus egy tagját egyfajta „ügyvivő *consuls*ággal”.

²² A szenátusban bármelyik szenátor elérhette a „*Divide!*” követeléssel, hogy egyazon javaslat részleteiről elkülönítve szavazzanak.

²³ Az *optimata* körök igyekeztek megakadályozni a *lex Pompeia de vi* megalkotását, a Clodius ügyet az állam számára károsnak és helytelennek nyilvánították, és azon munkálkodtak, hogy az ügyet a meglévő törvényi rendelkezések alapján bírálják el. Pompeius a Clodius párthívei közé tartozó néptribunus, Munatius Plancus *intercessio*ja segítségével tudta keresztülvinni törvényjavaslatát.

²⁴ Utalás az ítélelhozatal során a szavazótáblára írandó kezdőbetűkre: a megmentést a felmentő szavazatot jelző *A (absolvo)*, az elítélést pedig a *C (condemno)* jelentette.

²⁵ M. Porcius Cato Uticensis (*praetor* 54-ben), sztoikus bölcselő és az *optimata* párt előharcosa. Anyai nagybátyja az a M. Livius Drusus (néptribunus 91-ben) volt, akinek meggyilkolása a szövetséges háború kirobbanásának egyik indítékául szolgált.

²⁶ P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus minor, Karthago és Numantia elfoglalója 129-ben bekövetkezett halálát a szóbeszéd szerint politikai ellenségei okozták.

²⁷ Appius Claudius Caecus – *consul* 307-ben és 296-ban, *ensor* 312-ben. Vö. Cic. *Cael.* 33. sk.

²⁸ M. Papirius Maso – Pompeius párthíve. Az említett esemény 58-ban történt.

²⁹ A Castor-templom a forum déli részén helyezkedett el, s gyakorta szolgált a szenátusi ülések helyszínéül.

³⁰ Vö. Cic. *Sest.* 69; *har. resp.* 49.

³¹ Utalás az 56 tavaszán tartott lucai konferenciára, s egyúttal ironikus vágás Pompeius felé.

³² L. Domitius Ahenobarbus (*praetor* 58-ban, *consul* 54-ben) – a néppárti törekvések elszánt ellenlábas.

³³ Az esküdtszék elnökének dicsérete bevett retorikai toposz, itt azonban határozott funkcióval bír, ugyanis noha Pompeius nyilvánvalóan azért jelölte ki *quaesitor*nak L. Domitius Ahenobarbust, mert célja Milo elítélése volt, a szónok arra próbálja nyomatékosan felhívni a figyelmet, hogy 58-ban *praetor*ként a legerélyesebben fellépett Clodius ellen.

³⁴ Clodius eredetileg az 53-as esztendő egyik *praetori* tisztségére pályázott, ám pályázatát visszavonta, mivel 54-ben és 53 első felébe sem *consul*-, sem *praetor*választásokra nem került sor. L. Aemilius Lepidus Paullus (*praetor* 53-ban, *consul* 50-ben) – a triumvir fivére. Utalás a *lex Villia annalis*ra, amely alapján két állami tisztség betöltése között legalább két hivatal nélküli évnek kellett eltelnie – Clodius 56-ban töltötte be az *aedilisi* tisztséget. Utalás a kedvezőtlen előjelekre.

³⁵ A *tribus Collina*nak mint városi szavazóközletnek igencsak rossz volt a híre.

³⁶ Ezeket bizonyos incidensek miatt félbe kellett szakítani. Vö. Cic. *Mil.* 41. 96.

³⁷ M. Favonius (*praetor* 49-ben) – Cato párt híve.

³⁸ A *Lanuvium dictatora* tisztség nagy valószínűséggel vallási feladatok ellátásában merült ki.

³⁹ Asconius szerint Milo és Clodius találkozása és az összecsapásra két órával korábban került sor. Quintilianus azt vélelmezi, hogy Cicero azért teszi két órával későbbre, vagyis délután négy óra tájára az összecsapást, nehogy gyanússá váljék a bírák szemében, hogy Milo Bovillaeben időzött – vö. Quint. *inst.* 6, 3, 49.

⁴⁰ A premisszák tisztázása után a szónok a *iudicatio*ra koncentrált, nevezetesen azon kérdésre, hogy ki készített elő orvtámadást ki ellen. Itt a *status coniecturalis* eszköze kerül alkalmazásra, amelynek segítségével a *cui bono*-elv és a *vita ante acta* elemzése révén Cicero megfelelő irányba tudja terelni a bírákat.

⁴¹ A „*Cui bono?*” mint nyomozási-jogszolgálat

tási alapelv L. Cassius Longinus Ravillától (*consul* 127-ben) származik, aki a szavazótablák segítségével történő ítékezés gyakorlatát is bevezette – vö. Cic. *Rosc. Am.* 84. sk.

⁴² Sex. Clodius – Cicero ősellenségének, Clodiusnak gyakorta emlegetett segítőtje. Vö. Cic. *Pis.* 8.

⁴³ A Palladium a Vesta-templomban őrzött Athéné képmás, amely állítólag Trójából származik, s Aeneas révén jutott Itáliába. A Palladiumtól függött a hagyomány szerint Róma léte, s ezt mentette ki 241-ben egy tűzvészből L. Caecilius Metellus – vö. Cic. *Scaur.* 48.

⁴⁴ Sex. Clodius nagy valószínűséggel felbujtóként vett részt a szenátus tanácskozási helyének felgyújtásában.

⁴⁵ Cicero maga is megtapasztalta, hogy a vértelvtársa gerjesztette félelem miatt választották éppen őt *consullá*, ugyanis a szintén *consulságra* pályázó Catilinától való félelem felülírta a római arisztokrácia idegenkedését Cicerótól a *homo novustól* – vö. Sall. *Cat.* 23.

⁴⁶ Cicero itt kezd bele az ún. *probabile ex vita* jellegű érvek felsorolásába.

⁴⁷ A vádat a *senatus consultum ultimum* által elrendelt „szükségállapot” keretében Cicero által tett intézkedésekre, nevezetesen az öt összeesküvő kivégeztetésére akarták alapozni.

⁴⁸ Minderre 58 februárjában került sor, röviddel azelőtt, hogy Cicero önként száműzetésbe vonult volna. Q. Hortensius Hortalus (*consul* 69-ben), a híres szónok részt vett a lovagrend küldöttségében, amely azért járult a szenátus elé, hogy Cicero számára segítséget eszközöljön ki. A küldöttséget Clodius bandája megtámadta. Vö. Cic. *Sest.* 27; *dom.* 54.

⁴⁹ A Regia (eredetileg *királyi vár/lakhely*) a *pontifex maximus* székhelye – amit a hagyomány szerint még Numa Pompilius építtetett – a Vesta-templom mellett, a *forum* keleti részén. Itt csaptak össze 55-ben Hypsaenus és Milo.

⁵⁰ Milo házát Clodius 57 novemberében vette ostrom alá, illetve támadta meg, aminek során P. Sestius is megsebesült – vö. Cic. *Sest.* 85.

⁵¹ P. Sestius 57-ben Milóval együtt viselte a néptribunusi tisztséget, mindketten erélyesen ellenálltak a clodiusi terrornak, és segítettek Cicerónak a hazatérésben. Clodius *de vi* vádat emelt Sestius ellen, aki Cicero sikerrel védett a perben.

⁵² Ugyanazon év januárjában úszték el Q. Fabricius néptribunust – vö. Cic. *Sest.* 75. skk.

⁵³ L. Caecilius Rufus – *praetor* 57-ben.

⁵⁴ Vagyis 57. augusztus 4-én – vö. Cic. *red. in sen.* 28; *dom.* 75. 90.

⁵⁵ Vö. Cic. *red. in sen.* 29; *dom.* 30.

⁵⁶ Pompeius mint Capua *duovirje* olyan tartalmú *decretumot* bocsátott ki, amelyben a város lakossága Cicero hazahívását követelte. A *decretumot* mintegy egész Itália hangulatát tükröző dokumentumot olvasták a szenátusban. Amikor afélől kellett szavazni, hogy Cicero hazatérhet-e, valóban egész Itáliából nagy tömegek jöttek Rómába, hogy a volt *consul* iránti lojalitásokat kifejezzék – vö. Cic. *Sest.* 10. 107; *Att.* 4, 1.

⁵⁷ P. Cornelius Lentulus Spinther (*consul* 57-ben) határozottan kiállt Cicero hazahívása mellett – vö. Cic. *red. in sen.* 5. 8. sk.; 27. sk.

⁵⁸ Vagyis miután Clodius ostrom alá vette házát – vö. Cic. *red. in sen.* 19.

⁵⁹ Milo ellen *vis* miatt 56 februárjában emeltek vádat – vö. Cic. *Sest.* 95.

⁶⁰ M. Antonius (a későbbi triumvir) vádlóként lépett fel Milóval szemben, ugyanakkor Clodius is fegyverrel kergette el a *forumról* – vö. Cic. *Phil.* 2, 49.

⁶¹ Utalás a *consul*választás megtartásához szükséges *auspiciumokra*.

⁶² A *probabile ex vita* érvek után a *singa et argumenta* következnek, vagyis az indíciomokon és tanúvallomásokon alapuló bizonyítás.

⁶³ Q. Petilius – közelebbről nem azonosítható személy, nyilvánvalóan az esküdtribórság egyik tagja.

⁶⁴ Feltehetően Q. Pompeius Rufus.

⁶⁵ Interamna – Rómától hozzávetőleg százhusz km-nyire délkeletre fekvő város. Utalás Causinius Schola azon tanúvallomására, miszerint Clodius a Bona Dea ünnepen történt botrány éjjelén Interamnában tartózkodott. Cicero megcáfolta ezen vallomást kijelentvén, hogy Clodius abban az időben Rómában volt – vö. Cic. *dom.* 80. Alba Longa – Bovillaétól kb. öt km-re keletre fekvő település.

⁶⁶ A *lex Pompeia de vi* támogatói közé tartozott a két néptribunus Q. Pompeius Rufus és C. Sallustius – vö. Cic. *Att.* 4, 3, 5.

⁶⁷ Cicero és fivére ugyanezen építéssel dolgoztak. A végrendelet hitelesítésére a tanúk pecsétjével került sor.

⁶⁸ Cicero itt összefoglalja a bizonyítás fő pontjait.

⁶⁹ Alsium – a Tirrén-tenger partján Rómától hozzávetőleg harminc km-nyire fekvő település.

⁷⁰ Utalás azon birtokra, amely etruriai rablóhadjáratainak egyfajta főhadiszállásául szolgált.

⁷¹ Cicero itt azt engedi sejteni, hogy Clodius részt vett a Catilina-összeesküvésben, s hogy követte azt etruriai táborába.

⁷² A kíséret militáns jellege is hivatott bizonyítani Clodius támadó szándékát.

⁷³ A peres eljáráshoz a rabszolgáktól csak a tortúra során kivert tanúvallomásokot fogadták el. Aki el akarta kerülni, hogy rabszolgái tanúvallomást legyenek kénytelenek tenni, felszabadíthatta őket – vö. Cic. *Cael.* 68.

⁷⁴ Ti. abban az esetben, ha elítélnék.

⁷⁵ A *ensorok* hivatali székhelye.

⁷⁶ Appius – a vádlók egyike, Clodius unokaöccse, akinek tulajdonába Clodius rabszolgái átkerültek.

⁷⁷ Utalás a Bona Dea-ügyre.

⁷⁸ Vagyis azon ritka esetek egyikében, amikor a rabszolgá urára nézve terhelő tanúvallomását elfogadták. Cicero érvelése mintegy előfeltételként, hogy Clodius rabszolgáinak tanúvallomása mindenképpen urukra nézve terhelő adatokat tartalmazna. Az *argumentum ex consequentibus* tipikus példája, amely – tekintve, hogy jelen esetben igencsak gyenge lábakon áll, két szilárd érv közé van a cicerói gyakorlatnak és elméletnek (vö. Cic. *De orat.* 2, 314; *Or.* 50.) beszorítva.

⁷⁹ A fokozás (*gradatio*) típuspéldája. A Pompeius kezében összpontosuló hatalom alapja egyfelől a csapatok felett gyakorolt főparancsnokság, másfelől pedig a számára kivételes jogkör biztosító *senatus consultum ultimum*. Cicero jól mérte fel, hogy Pompeius személyiségének legveszedelmesebb vonása egyre fokozódó gyanakvása, amely azonban leginkább csupán színlelt félelmeken alapult – minként ez a *Pro Sestió*-ból is kiviláglik.

⁸⁰ A *gradatio* itt a *correctio* alakzatával, vagyis az érv helyesbítésével éri el csúcspontját.

⁸¹ Rómától kb. 60 km-nyire Dél-Umbriában fekvő város.

⁸² Pompeius megvédte ugyan Milót a tribunusi működése során elkövetett *vis* vádjá ellen (vö. Cic. *Mil.* 40; *fam.* 1, 6, 1.), jelen per kapcsán azonban még meghallgatást sem nyert nála.

⁸³ Tekintettel arra, hogy Milo Pompeiusnak, Cicero pedig Milónak volt lekötelezve.

⁸⁴ Utalás a Pompeius és Caesar között hamaro-

san bekövetkező konfliktusra, mi több, Pompeius Pharsalosnál bekövetkező vereségére menekülésére és africai meggyilkolására. E részt mintegy *vaticinium ex eventu* gyanánt bizonyos szövegkiadások későbbi betoldásnak minősítik, azonban e hipotézis nem feltétlenül helytálló, mivel már a görög retorikának is jól ismert toposza volt a szerencse forgandóságának hangoztatása. Meg kell jegyezni, hogy e kijelentés Cicero szájából nem hangzik üres közhelynek, hiszen mindezt néhány évvel korábban maga is kénytelen volt megtapasztalni. Utóbb ugyanezen gondolatmenettel támasztja alá Caesarhöz intézett érvelését Marcellus érdekében – vö. Cic. *Marc.* 22. sk.

⁸⁵ A *senatus consultum ultimum* e fordulattal rendelte el a „szükségállapotot”, és hatalmazta fel a *consulokat*, hogy az állam ellenségeivel szemben a rendes bíróságok eljárási rendjét figyelmen kívül hagyva fellépjenek.

⁸⁶ A szokásjog említése a *senatus consultum ultimum*-ra utal általánosságban, Pompeius saját jogkörének említése pedig ezen intézkedések konkrét foganatosíthatóságára.

⁸⁷ Cicero a *signa et argumenta* után rövid előkészítés, *praeparatio* (65–72) kezd bele a *probatio* második részébe. A jogos védelemre felépített érvrendszer mintegy csak megalapozza a mindvégig hangsúlyosan hipotetikusan kezelt, ám a bírákba annál jobban belesúlykolt gondolatmenetet, miszerint Milo nem büntetést, hanem jutalmat érdemelne tettéért, ami morális szempontból nem más, mint zsarnokölés, az állam megmentése.

⁸⁸ C. Servilius Ahala megölte az önkényuralomra törő Sp. Maeliust. Először elítélték, azonban hamarosan, 435 táján visszahívták a száműzetésből – vö. Cic. *Cat.* 1, 3.

⁸⁹ Clodiust a Bona Dea szertartáson Caesar anyja leplezte le.

⁹⁰ L. Licinius Lucullus (*consul* 74-ben) Clodius legfiatalabb hűgának, Clodiának volt a férje – nem azonos a hírhedt idősebb nővérrel, a Catullus Lesbiájával azonosítható Clodiával.

⁹¹ A szónok itt saját magára utal. Cicero távozása után Clodius nemcsak Pompeiust provokálta – a Pompeius által fogolyként Rómába hozott Tigranesnek segített a menekülésben, s a Pompeius rendelkezése szerint Deiotarus király területéhez tartozó szentélyt nagy összegért eladta Brogitarusnak, akinek önkényesen még királyi címet is adományozott –, aki immáron

nem érezvén magát biztonságban nem mutatkozott a nyilvánosság előtt, hanem az őt hatalomba segítő Caesarral is szembefordult, olyannyira hogy tribunusi működése végén már a caesari törvények és rendelkezések érvényességét is megkérdőjelezte.

⁹² Utalás a Brogitarus-ügyre – vö. Cic. *har. resp.* 28. sk.

⁹³ Utalás a Gabinius és Piso között született alkura, amelynek értelmében a *consulok* hivatali évük után megfelelő katonai és pénzügyi kondíciók mellett megkapják az általuk kívánt provinciákat – vö. Cic. *Pis.* 28.

⁹⁴ A Nymphák templomának felgyújtásához lásd Cic. *har. resp.* 57; *Cael.* 78.

⁹⁵ Utalás a leginkább tulajdoni igények érvényesítését szolgáló *legis actio in rem* eljárásra, amelyben mindkét peres fél esküvel erősíti meg igazát. A *ius* és a *vis* ellentétéhez lásd Cic. *Mur.* 30; *Enn. ann.* 8, 269–274

⁹⁶ A Ianiculum a Tiberis bal partján fekvő dombházat.

⁹⁷ Prilius-tó – mára kiszáradt etruriai tó.

⁹⁸ T. Furfanius Postumus (Szicíliai helytartója 45-ben) – az esküdtbíróóság tagja.

⁹⁹ Appius Claudius Pulcher – *consul* 54-ben.

¹⁰⁰ Utalás a hírhedt Clodiára, Q. Caecilius Metellus Celer (*consul* 60-ban) feleségére, Clodius nővérére. Celer palatinusi telke Clodiuséval volt szomszédos.

¹⁰¹ A fokozásos ismétlésekkel élő szerkesztés mintegy parodizálja az *elogiumot*, a halott érdemeinek felsorolását – itt Clodius „életművének” rémtetteit sorolja a szónok.

¹⁰² Utalás az athéni zsarnokot, Peististratost 514-ben megöltő Hipparchos, Harmodios és Aristogeiton tiszteletére rendezett vallási szertartásokra.

¹⁰³ A halálos ítélet nem került végrehajtásra, ha az elítélt élt azon jogával, amely szerint önkéntes száműzetésbe vonulhatott (*ius exulandi*).

¹⁰⁴ A zsarnokolás motívuma egyre hangsúlyosabban jelenik meg, mindvégig hipotézisként a jogos védelmi helyzet jogi érvrendszerére alapozott magasabb morális szempontként, mintegy a jogi és az erkölcsi-vallási normarendszer köti ellenét példajaként. A vallási aspektus itt fokozottan előtérbe lép, hiszen Milo tettét Cicero az isteni gondviselés beavatkozásaként értékeli, amellyel az égiek Rómát akarták megmenteni – vö. Cic. *Att.*

6, 4, 3; *leg.* 2, 42. E ponton Cicero szintetizálja a sztoikus filozófia kozmológiai istenérveit (vö. Cic. *leg.* 2, 16; *nat.* 2, 4.) és a római *mos maiorumot* mint erkölcsi alapot – a görög és a római gondolkodás szerves egységének legtömörebb kifejeződése a cicerói életműben.

¹⁰⁵ Alba Longa kultikus építményei, amelyeket a hagyomány szerint a város lerombolásakor Tullus Hostilius király is megkímélt.

¹⁰⁶ Iuppiter Latiaris tiszteletére évente az egyik albai hegycsúcson álló szentélyben mutattak be áldozatot a latin szövetség (*feriae Latinae*) ünnepén – vö. Cic. *Planc.* 23.

¹⁰⁷ Az *aversio* szónoki eszköze, vagyis hogy a szónok mintegy elfordul hallgatóságától és a pusztán képzeletben jelenlévő személyekhez, megszemélyesített természeti jelenségekhez, istenekhez fordul, a magasstos stílus (*genus grande*) tipikus eszköze. Ehhez társul a *geminatio* és a *homoioteleuton* szintén fennkölt alkalmazása.

¹⁰⁸ Utalás az arisztokrácia körében szokásos temetési szertartás kellékeire.

¹⁰⁹ Cicero itt Clodius sorsát a görög tragédiákból jól ismer motívummal írja le, miszerint az istenek örületet bocsátanak arra, akit el akarnak pusztítani – vö. *Soph. Ant.* 615. skk.; *Aisch. Pers.* 93. skk.

¹¹⁰ Másutt – ti. nem a *curiában*.

¹¹¹ Cicero házának lerombolásához és kifosztásához, valamint a gyermekei és fivére elleni erőszakos cselekményekhez lásd Cic. *Pis.* 26. 74; *dom.* 59; *Sest.* 54; *Cael.* 78.

¹¹² Clodius egyéb gaztetteinek felsorolása. Utalás arra, hogy Cicero *consul*ként közmegegyezés alapján lépett fel az összeesküvőkkel szemben. Kiemelten visszatér a Cicero által megvalósítani vágyott *consensus omnium ordinum* fogalma – vö. Cic. *Cat.* 4, 14. skk.

¹¹³ Ti. amikor megpróbálta felelősségre vonatni Clodius-t a Bona Dea ünnepén okozott *sacrilegium* miatt.

¹¹⁴ Utalás Sex. Clodiusra.

¹¹⁵ A Milo iránti rokonszenvet demonstráló gyűlést néhány nappal Clodius halála után M. Caelius Rufus szervezte, akit 56-ban Cicero védett sikerrel.

¹¹⁶ A *probatio* vége, ahol Cicero megismétli, hogy érveinek egy része *extra causam* származott. Egyúttal a *peroratio* kezdete, amelyben a szónok a *commiseratio*, a vádlott iránti szánalom felkeltésének eszközéhez nyúl.

¹¹⁷ Tekintettel arra, hogy Milo egyfelől méltóságán alulnak érezte volna, ha a szokványos esz-közökhöz folyamodik, vezetésen ő és családja gyászöltözetben jelenik meg a tárgyaláson, lesújtottnak és számalomra méltónak mutatkozik stb. (Plut. *Cic.* 35.), másfelől pedig ez – személyiségére tekintettel – nem tett volna hiteles benyomást a bírákra, Cicero mintegy a vádlott helyett kezd könyörögni, és a *sermocinatio* eszközével mintegy Milót is fiktív személyként szerepelteti beszédében.

¹¹⁸ Az ajándékosztogatás és a gladiátori játékok rendezése gyakorta a választási vesztegetést (*ambitus*) szolgálta.

¹¹⁹ Vagyis a választás eredménye még nem vált jogerőssé.

¹²⁰ Itt Cicero a *Somnium Scipionis*ban is felhasználta gondolatot állítja a fókuszba, amellyel a kiemelkedő államférfiak örök dicsőségét és örök életét hirdeti – vö. *Cic. rep.* 6, 8. 23. Ezzel Milo mint zsarnokölő szintén belép a *rectores et*

conservatore rei publicae sorába, akiket haláluk után biztos hely és dicsőség vár – vö. *Cic. rep.* 6, 13. ¹²¹ Afeletti örömmünnp, hogy megszabadultak Clodiustól és a személyéből kiinduló állandó fenyegetéstől.

¹²² A *commiseratio* csúcspontja, amelyben a szó-nok a fiktív kérdés és válasz (*subiectio*), a távollévő személyek megszólításának (*aversio*), a haza megszemélyesítésének (*fictio personae*) és a sűrű felkiáltások (*exclamatio*) eszközével él.

¹²³ Quintus Galliában Caesar *legatus*aként működött.

¹²⁴ Zárómondatában Cicero ismét Pompeiusra mint az egész rendkívüli eljárás szerzőjére és mozgatójára utal, s akinek Milo iránti jó szándékáról igyekszik meggyőzni a bírákat. A per kimenetele és az antik források tanúbizonyága azt mutatja, hogy Milo elítélése egyfelől a felheccelt, Clodius-párti söpredék nyomásának, másfelől Pompeius akarátának volt betudható – vö. *Vell.* 2, 47, 4.

T É K A

Antik bölcsességek

DÉR, THERESIA – NÓTÁRI, THOMAS:

Sapientia liberat animum. Sententiae Graecae et Latinae. Bibliotheca Latina IV. Saarbrücken, 2008, Societas Latina. 189 p.

Dér Terézia és Nótári Tamás 2008-ban Saarbrückenben, a Societas Latina kiadónál – a tekintélyes *Vox Latina* című folyóirat kiadójánál – megjelent kötete az antik görög irodalom számos alkotójának bölcs gondolataiból tartalmaz válogatást latin fordítással. A könyv főiskolák, egyetemek történelem, magyar, filozófia szakos hallgatói számára értékes munka, valamint a görög és latin nyelvi alapképzéshez egy fajta szórakoztatva tanító segédkönyvként is használható.

A szerzők tollából korábban a *Belvedere Meridionale* Kiadó gondozásában látott napvilágot az „*Exemplaria Graeca*” (Szeged, 1999) és a *Lectum* Kiadó gondozásában

a „*Görög bölcsességek. Tanuld és tanítsd a jobbat!*” (Szeged, 2005) című munka. Az első kötet esetében a szerzők egy, Horatius *Ars poetica*jából származó szentenciára utaltak, amelyben a római költő arra buzdítja pályatársait, hogy a görög szerzőket éjjel és nappal példaképként tanulmányozzák: *exemplaria Graeca versate nocturna manu versate diurna!* E válogatásokat megelőzően, az elmúlt száz évben Magyarországon görög–latin két-, illetve görög–latin–magyar háromnyelvű szentenciagyűjtemény nem jelent meg.

A kötet jól érzékelteti az ókori hellén kultúra sokoldalúságát. A költők, dráma- és történetírók, filozófusok – azaz a humán területek szerzőinek – művein túl a természettudomány is teret kapott Hippokratész és Galénosz műveiből származó idézetekkel. A kötetben idézett klasszikus auctorok köre igen széles spektrumot ölel fel: a nagyepikát Homérosz és Hésziodosz, a drámairodalmat Aiszkhülosz, Szophokész és Euripidész, a regény műfaját Héliodórosz és Longosz, a